

REKENSCHAP

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVU
UNIVERSITEIT
VOOR
HUMANISTIEK

BIBLIOTHEEK

Van Asch van Wijckskade 28

3512 VS Utrecht

Tel: (030) 239 01 99

NUMMER 3, SEPT. 1960
ZEVENDE JAARGANG

REKENSCHAP,

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, uitgave van de HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES, onder redactie van Prof. Mr. A. D. BELINFANTE, Prof. Dr. H. FREUDENTHAL, F. P. HUYGENS, Prof. Dr. B. W. SCHAPER, Prof. Dr. LIBBE VAN DER WAL.

Vaste medewerkers: Dr. H. Bongers, Prof. Dr. J. C. Brandt Corstius, Dr. A. L. Constandse, Dr. T. Eekman, Prof. Dr. J. J. Fahrenfort, Dr. L. van Gelder, Ir. E. Hymans, Prof. Dr. D. Loenen, Dr. Kwee Swan Liat, Dr. J. P. van Praag, Dr. V. W. D. Schenk, Dr. G. H. Streurman, Mr. J. in 't Veld, Mr. B. v. d. Waerden, Mr. H. B. J. Waslander.

Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie, F. P. Huygens, Duinrell 4, Wasse-naar (tel. K 1751-3568). Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres van de auteur op de kopij zelf is vermeld.

Het abonnement loopt van 1 januari tot 31 december. Abonnementsprijs f 7,50; voor donateurs en contribuanten van de Stichting en voor studenten f 6,—; losse nummers f 2,—.

Betaling gaarne door storting of overschrijving op giro no. 582293 t.n.v. Humanistische Stichting Socrates, Oudegracht 152, Utrecht.

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting heeft ten doel de bevordering van wetenschap en cultuur, in het bijzonder met betrekking tot de humanistische levens- en wereld-beschouwing.

Bestuur: het Dagelijks Bestuur van het Humanistisch Verbond.

Werkzaamheden:

- a. het instellen en instandhouden van bijzondere leerstoelen met betrekking tot de humanistische levens- en wereldbeschouwing.
- b. het organiseren en doen functioneren van een wetenschappelijke en een culturele sectie, alsmede van daaraan verbonden werkgroepen.

Vorm van deelneming:

- a. donatie van tenminste f 1,— per maand ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen.
- b. contributie van tenminste f 2,50 per jaar, verschaffende het recht van deelneming aan het werk der secties.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd. Giro 582293 t.n.v. Humanistische Stichting Socrates, Oudegracht 152, Utrecht.

INHOUD:

7e jaargang Nr 3 — september 1960

Libbe van der Wal, Douwe Kardon vertelt	99
J. P. van Praag, Actieve verantwoordelijkheid	125
Kwee Swan Liat, Stromingen in het Chinese denken	135
Boekbespreking	147
Personalia	150

DOUWE KARDON VERTELT *)

1

Een en twintig jaar was mijn vader, toen hij zich waagde aan de avond-wandeling, die maakte, dat hij geen dominé werd, wat er dan weer toe leidde, dat ik het wèl moest worden. De vrouw, die zo willig mèt hem van de rechte weg afdwaalde, was twaalf jaar ouder en ruim een hoofd groter, als ik mag afgaan op de trouwfoto, maar in de donkere bosjes bleek dit geen bezwaar, en negen maanden later werd mijn half-broer geboren. Hij is dood, en hij heeft mij een bloeiende zaak nagelaten, maar noch het een noch het ander kan mij weerhouden hier als mijn mening uit te spreken, dat hij een schoft was. Maar daarover later meer.

Trouwens afgezien van deze zoon moet dit eerste huwelijk ook verder geen succes geweest zijn. Het was ook een heel wonderlijk paar: zij was de enige dochter van een arm ambtenaartje, die in deftigheid niet voor zijn chefs onderdeed. Zij was half en half verloofd geweest met een jongen uit de buurt, maar haar vader sprak bijtijds zijn veto uit: iemand uit een winkel was natuurlijk geen partij voor een meisje van haar stand. Zij zwichtte voor het ouderlijk gezag, en haar beste jaren gingen voorbij, terwijl zij het huishouden deed voor een bedlegerige moeder en een telkens weer gepasseerde vader. Maar in de avonduren blokte zij voor de hoofdakke, die haar eens de verlossing moest brengen uit het verstikkende milieu. Toen haar vader vrij gauw na haar moeders dood een tweede vrouw in huis bracht, ging zij er uit en verzeilde als onderwijzeres in een Fries dorp, waarvan ze de naam amper kende. En daar ontmoette zij de kleine, breedgeschouderde smidsjongen, die mijn vader zou worden. Op een middag dat zij uit school kwam, vond zij hem geknield voor haar boekenkastje, en de verklaring, dat hij door haar hospita besteld was om de kachelpijp te repareren, achtte zij terecht onvoldoende. Toen zij dóór bleef vragen, kwam zij er eindelijk achter, dat de jongen geen smid wou blijven. Wat hij dan wou?

„Leren”.

„Leren? En wat wil je dan worden?”

„Dominé”.

Dat het zo gegaan is, deze ontmoeting en dit eerste als een verhoor begonnen gesprek, is mij indertijd verteld door onze dominé. Ik had toen net eindexamen gedaan, en het moet dus veertig jaar geleden zijn, maar ik herinner me nog tot in kleinigheden, hoe wij tegenover elkaar zaten in de zwaar doorrookte studeerkamer van de pastorie. De ouwe dominé — hij zal niet veel ouder geweest zijn dan ik nu ben, maar hij leek mij steen-oud — vertelde zijn verhaal niet zo heel goed, en achteraf begrijp ik, dat de strekking, die hij er in moest leggen, hem wat dwars zat. Hij moest mij een waarschuwing toedienen in de trant van „één uur van onbedachtzaamheid kan maken dat men jaren schreit”, en deze paedagogische taak remde zijn anders zo behaaglijke verteltrant. Maar goed, hij

1) Fragment uit de in 1961 te verschijnen roman „Waarheid wint”

mag dan niet helemaal op dreef geweest zijn, het verhaal maakte desondanks een geweldige indruk op mij. Ik voelde dat het wáár was, zo en niet anders moest het gebeurd zijn. Nu werd mij ook duidelijk, wat mijn moeder bedoeld had. Mijn vader was altijd een man geweest van heel weinig woorden, en over zijn vroegere ambities had hij met mij nooit gesproken. Maar toen ik een paar maanden na zijn plotselinge dood — de trap van een paard, dat hij beslaan zou, was hem noodlottig geworden — moest kiezen, of ik in de vijfde klas van het gymnasium de A- of B-richting zou volgen, had mijn moeder op haar zachte, maar uiterst suggestieve manier mij bij mijn keuze geholpen. Zij wou mij niet in een bepaalde richting drijven, ik moest het natuurlijk helemaal zelf beslissen, zij vond alles goed, maar vader — ze vond wel, dat ik weten moest, dat vader graag gezien zou hebben, dat ik dominé werd. Dat had hij zelf vroeger ook willen worden, maar daar was toen iets tussen gekomen..... Ik had gevraagd, wat dan, maar ze had zich er afgemaakt: dat was vóór haar tijd. En deze vage aanduiding van een mij onbekend en juist daarvoor zo intrigerend verleden kreeg nu plotseling een romantische bevestiging. Ik was oud genoeg om het te horen, zei de dominé, en door dit vertrouwen, dat nog versterkt werd door de kloeke sigaar, die ik niet had durven weigeren en dus dapper rookte, voelde ik mij met één slag opgenomen in de wereld der volwassenen. De dominé verzweeg ook niet zijn eigen rol in de geschiedenis: hij had mijn vader een tijdje les gegeven in Latijn en Grieks. Dat was hem gevraagd, nee niet door vader zelf, maar door die onderwijzeres, die hem was komen vertellen, op wat voor wonderlijke manier zij kennis gemaakt had met die jongen van de smid, die het zo verdiende geholpen te worden. Zij zelf zou dan zorgen voor de moderne talen..... Tja, zei de dominé, die op dat punt wat onrustig werd, zo maakt de mens plannen en hij meent de toekomst te beheersen, máár — hij laste een pauze in en liet zijn stem dalen tot een onheilspellend fluisteren — hij vergeet iets: zijn eigen menselijke zwakheid. Die had ook hier weer verharderd, dat er ook maar iets terecht kwam van deze op zich zelf niet onaardige opzet. Het stond niet aan hem te oordelen — wie zijn wij zelf, nietwaar? — maar het betreuren, ja dat mochten we natuurlijk wel. Mijn vader had overigens de consequenties van — nu ja, hoe men het dan ook noemen wou: zijn zwakheid, zijn..... zonde, mocht men misschien zeggen, dapper onder de ogen gezien, als een man. Op de morgen, volgend op de avond, waarop het gebeurd moest zijn, had hij de dominé opgezocht om te bedanken voor de lessen, maar hij wou er niet mee doorgaan, dat kon nu niet meer, hij ging trouwen. Ik begreep dit: een passage in Homerus, die onze schichtige conrector met onmiskenbare blijken van verlegenheid had overgeslagen, had ik juist daarom met verscherpte aandacht gelezen, en ik herinnerde mij dus wat Poseidon voorspeld had aan de edelgeboren Tyro, toen hij „het liefdeswerk had voltooid”: „niet zonder vrucht blijft het bed van de onsterfelijken!” In die trant moest ook mijn vader, dacht ik, geredeneerd hebben, toen hij aannam dat op zijn liefdeswerk noodzakelijk een „moeten trouwen” zou volgen.

Mijn vader was toen ik deze geschiedenis hoorde al twee jaar dood, en als ik eerlijk was, moest ik bekennen, dat ik hem eigenlijk niet had gemist. Mijn leven thuis met mijn moeder en mijn veel jonger zusje leek wel lichter geworden, nu hij niet langer in een broedend zwijgen, dat voor de

omgeving drukkend was, op zijn vaste plaats naast de kachel zat. 's Avonds, als hij zich gewassen en verkleed had, en voor allen zichtbaar niet langer de smid was, placht hij stil voor zich uit te kijken of te lezen. Hij was niet onvriendelijk, en ik heb hem maar één keer boos gezien, maar zijn aanwezigheid beheerste de sfeer, en ik had er mij vaak beklemd in gevoeld. Bij zijn dood was het naast de schrik vooral het verdriet van mijn moeder geweest, dat ook mij tot tranen bracht. Nu, door dit verhaal kreeg ik plotseling een heel andere kijk op mijn vader. Mijn moeder had hem altijd zorgvuldig ingeschakeld bij alle dingen, die zij belangrijk genoeg vond om ze „aan vader te vragen”, maar hoewel zijn uitspraak „Het is goed” of „’t Gebeurt niet”, dan het laatste woord was, wist ik heel goed, dat hij bij deze gelegenheden niet veel meer was dan de heraut van mijn moeder, die aan haar eigen oordeel luister bijzette door het hem te laten uitspreken. Juist deze beslissingen, waarvan men voelde dat ze eigenlijk niet van hem waren, hadden van mijn vader een wat schimmige achtergrondfiguur gemaakt, van wie men zich nauwelijks kon voorstellen, dat hij een gewoon mens onder mensen was. Nu kwam hij mij nader te staan dan ooit te voren. De driften, die mijn nachten zo verontrustten, hadden ook in hem gewoed, zij hadden hem zelfs er toe gebracht een ideaal op te geven, dat hij jaren lang in stilte moest hebben gekoesterd. Nooit had ik mij zo sterk zijn zoon gevoeld, ik zou zorgen het doel te bereiken dat hij zelf alleen maar uit de verte had gezien.

Détails over hun huwelijk, zei de dominé, kende hij niet, natuurlijk niet, zei hij er haastig bij, maar men kreeg toch ook als buitenstaander een indruk. En hij had wel zo veel begrepen, dat de verbintenis, die zij zo onbezonnen waren aangegaan, voor beiden een teleurstelling was geworden. Mijn vader had er zich nooit over uitgesproken, maar aan andere mensen die hem kenden, was het toch niet ontgaan, dat hij gaandeweg zijn fleur verloor. Ja fleur, overpeinsde de dominé behoedzaam, was misschien niet helemaal het juiste woord, een opgewekt mens was hij nooit geweest; maar hij had toch oorspronkelijk wel een zekere — men zou kunnen zeggen een positieve instelling tegenover het leven, en die raakte hij langzamerhand kwijt. De dominé wist niet, of ik kon navoelen, wat hij bedoelde.....? Jawel, zei ik vaag, achter mijn sigaar. Het zou eerlijker geweest zijn, als ik nee gezegd had, maar ik was niet van plan mijn pas verworven status van volwassene zo maar weer prijs te geven, en veinsde dus vlot het begrip, dat van mij verwacht werd.

Mijn vader was bij wijze van spreken in de verdediging gedrongen. Een zekere bitterheid kwam wel niet tot uiting in zijn woorden — daarvoor zei hij eigenlijk te weinig — maar men proefde die in zijn hele houding. Hij was daar pas weer bovenuit gekomen, toen hij met mijn moeder trouwde. En zijn vrouw, zijn eerste dan, ach nee, zij had ook bepaald niet gekregen wat zij verwachtte. Zij had zich waarschijnlijk wonder wat voorgesteld van de jongen, die zo schrander en zo gevoelig was, en die zij zou helpen om de ontwikkeling te krijgen, die hem toekwam, en dan natuurlijk ook de positie. Maar olala, zei de dominé, dat was heel anders uitgekapt! Juist door haar toedoen bleef hij smid, werd hij door zijn even koppige vader gedwongen smid te blijven, en ze hadden vooral na diens dood wel een heel behoorlijk bestaan, maar ze wàs met de smid getrouwd, en de notabelen dachten er dus eenvoudig niet aan, haar in hun kring op te nemen. En de anderen, die verweten haar, waarschijnlijk niet ten

onrechte, dat ze 't „zo hoog in de kop had". Die uitdrukking had de dominé onthouden. Ja, en dan was er natuurlijk altijd de zorg geweest over George.....

Dat begreep ik. Mijn halfbroer George Henri Louis Kardon, wiens moeder er blijkbaar in geslaagd was de deftige voornamen, die zij verzonnen had, ook voor haar man aanvaardbaar te maken, zou wel altijd een knaap geweest zijn die zorg gaf, daarvan was ook ik tenvolle overtuigd. Ik zelf was heel lang bang voor hem geweest, en als ik helemaal eerlijk was, moest ik bekennen van die vrees nog niet verlost te zijn.

Het begin van deze vrees kan ik vrij nauwkeurig dateren. Ik moet toen ruim vijf jaar geweest zijn, want ik weet dat ik nog niet naar school ging, maar al wel kon lezen. Op die zondag waren mijn ouders al vroeg in de middag op de fiets vertrokken om een bezoek te brengen bij mijn grootvader. Ik kon niet mee. Stoeltjes achterop of op de stang bestonden in die tijd nog niet, en ook als ze er wel geweest waren, had mijn vader er niet mee kunnen fietsen: hij stapte niet op door de trapper als stijgbeugel te gebruiken, maar hij beklom zijn herenrijwiel moeizaam aan de achterkant met behulp van de step. Ik had hen met enige spijt zien weggrijden, maar mijn moeder had mij uitgelegd, dat ik toch zeker groot genoeg was om even alleen te blijven. Dat „alleen" moest trouwens niet letterlijk worden opgenomen: ik mocht 's middags bij de burens spelen, en om vijf uur zou Janke komen om mij een boterham te geven en te zorgen, dat ik niet al te laat naar bed ging. Zij zou misschien ook wel een spelletje met mij willen doen, en als het een beetje later werd, was dat voor één keertje niet erg. De onverwachtse thuiskomt van George op zaterdagavond had die morgen wel geleid tot een heftige uiteenzetting met mijn vader, zodat moeder het nodig vond mij mee te nemen naar de slaapkamer, waar ze mij zoet hield met plaatjes kijken, maar na het eten had George de voorkeur achter zich dichtgeslagen, en ik rekende er dus op, dat het aanlokkelijk programma voor de rest van de dag onveranderd zou worden uitgevoerd. Maar dat viel tegen. Van de middag bij de burens en het avondeten met Janke weet ik niets meer, en dat zal dus wel allemaal heel gewoon verlopen zijn. Mijn herinnering begint bij het spelletje na het eten en vertoont enige mij intrigerende hiaten. Nu heb ik sindsdien vele malen getracht de gebeurtenissen van die avond te reconstrueren, en ik moet dus rekening houden met de mogelijkheid, dat er in mijn „herinneringen" elementen schuilen, die ontleend zijn aan mijn aanvullende fantasie. Wat ik mij meen te herinneren, ziet er in elk geval als volgt uit: wij zaten om de ronde tafel in onze huiskamer te kienen, en George was ook van de partij. Hij was dadelijk toen hij binnenkwam heel aardig geweest, had mij op zijn rug laten zitten, en wou best meedoen aan een spelletje. Ik vond dit prettig, maar ook vreemd, en er was dunkte me toen al in de manier, waarop wij daar zaten, iets eigenaardigs, dat mij een vaag gevoel van ongerustheid gaf. Ik stel mij voor dat dit voornamelijk het gevolg was van het ongewone gedrag van Janke. Ik was op deze Janke, die op ongeregelde tijden mijn moeder kwam helpen, erg gesteld. Haar gezicht kan ik mij niet meer voor de geest halen, maar ze had een hoge blonde kuif en was heel vrolijk. Goed voorlezen kon ze niet, maar ravotten des te beter, en ik vond het heerlijk, wanneer zij kwam „oppassen". Maar die avond was ze stil, en ik verbeeldde me dat ze tijdens het spel een vuurrode kleur had. George was druk en maakte grapjes over

zijn voortdurende pech. Dan zit er een hiaat in mijn herinnering. Waarschijnlijk is Janke in een kleinigheid afgeweken van het ritueel, waarmee mijn moeder mijn naar-bed-gaan had omringd — de deur van mijn kamertje moest open blijven, in de gang bleef een olielampje branden, en ik mocht tweemaal roepen, niet vaker, en kreeg dan een geruststellend antwoord —, in elk geval ik ben vermoedelijk al in een paniekstemming de schemerige gang opgelopen, heb de kamerdeur opengestoten en daar iets ontzettends aanschouwd: George en Janke waren aan het vechten en Janke lag kreunend onder. Deze interpretatie van wat zich afspeelde op onze roodpluchen canapé was voor mij alarmerend genoeg en ik barstte uit in een hartverscheurend gekjammer: „Niet doen, niet doen! Janke is niet stout” Van wat er volgde weet ik niet veel meer, maar de reacties van het betrapte paar moeten allerm minst geschikt geweest zijn om mij te kalmeren. Ik geloof dat Janke niet minder in tranen was dan ik, toen zij mij weer naar bed bracht, en terwijl ik daar nog lag na te snikken, kwam George. Hij kon wel begrijpen dat ik geschrokken was, maar ik moest nu dadelijk ophouden met huilen, het was nou mooi genoeg geweest. En nou moest ik eens goed luisteren: ik mocht niets aan moeder vertellen! Had ik dat goed begrepen, zou ik er nooit, nooit over praten? Mijn antwoord schijnt geruststellend geweest te zijn, maar toen ik twee nachten later uit een angstdroom wakker schrok, moet ik door een paar gestamelde woorden enige boze vermoedens bij mijn moeder hebben gewekt. Toen zij ook bij behoedzame navraag er niet veel meer uitkreeg dan dat „Sjors niet meer met Janke mocht vechten”, liet zij het meisje komen. Het zal toen niet moeilijk geweest zijn, haar tot een bekentenis te brengen. Janke heb ik na die tijd alleen nog maar een paar maal op straat gezien, waar zij dan tot mijn teleurstelling mij schichtig voorbijliep. Aan haar opvolgster, die misschien deugdzamer was, maar zeker niet zo aanstekelijk vrolijk, bewaar ik nauwelijks enige herinnering. Ook George, die inmiddels alweer naar het naburig stadje vertrokken was, waar hij op een kantoor zat, moest zich onmiddellijk komen verantwoorden. Nu ik erop terugzie, besef ik, dat het voor mijn beide ouders een zware dag geweest moet zijn. Mijn moeder zat mij in haar slaapkamer met bibberende stem voor te lezen, terwijl een paar uitschietende flarden van een daverende schrobbering tot ons doordrongen. En de mateloze drift van mijn vader, die tenslotte door mijn toesnellende moeder bezworen moest worden zijn zoon niet „iets te doen”, zal voor een deel wel verklaard moeten worden uit de bittere ervaringen in zijn eigen wilde jaren. De „ellende met George”, zoals ik mijn moeder eens heb horen zeggen, was daarmee niet afgelopen. Ongeveer in die zelfde tijd kwamen er moeilijkheden op dat kantoor. Wat er precies gebeurd is heb ik nooit geweten, maar ik herinner mij, dat mijn vader op een winteravond thuis kwam — ik ben er zeker van, dat het avond was, want ik weet nog, hoe gezellig het was met het lamplicht op ons rood gebloemde tafelkleed — en zei, dat de heren er verder geen werk van zouden maken. Vermoedelijk in verband hiermee is George een tijdje later naar Indië gegaan. De middag van zijn vertrek zal ik nooit vergeten. Mijn moeder was met hoofdpijn naar bed gegaan, mijn vader was in de smederij, en ik lag in onze huiskamer languit op de grond. George kwam binnen en tilde mij op. „Stukje ongeluk!” zei hij. „Als ik ooit terug kom, dan knijp ik je fijn. Kijk, zo!”

Hij kneep mij in mijn armen, en ik gilde van pijn.

„Wat is er?” riep mijn moeder vanuit haar kamer.

George hield mij vlug de hand voor de mond. „Niks”, zei hij toen.

„Douwe stootte zich even, maar het is al weer over”.

Vanaf dat ogenblik heb ik hem gehaat.

2

Is juist deze onverzoenlijke haat de stille drijfkracht in mijn leven geworden? Soms komt het mij zo voor. Ik heb nooit de naieve eerezucht gehad de een of andere held na te volgen, ik wilde vooral één ding niet: lijken op George. Nu waren wij vrijwel in alles tegenstellingen, maar ik heb onze verschillen geaccentueerd, zelfs wanneer ik daardoor in vergelijking met hem maar een pover figuur moest slaan. George was gevat en geestig, en als hij wilde, kon hij door een overrompelend hoofse manier van optreden, waarin de onoprechtheid alleen voelbaar was voor wie hem heel goed kende, de mensen gemakkelijk voor zich winnen. Ik daarentegen was gespeend van alles, wat op charme leek, in gezelschap voelde ik mij links en houterig, een snedig antwoord vond ik zelden en dan veel te laat, als ik iemand moest bedanken, deed ik dat met een minimum van stroeve woorden, en tot het uitspreken van een compliment heb ik het eigenlijk nooit kunnen brengen. Ik wist dit alles, en ik was er trots op. Als ik mijzelf betrapt had op ook maar iets van George's zwierigheid, zou ik mij diep hebben geschaamd. Maar gelukkig, Douwe Kardon — hoe dankbaar was ik mijn ouders voor deze naam! — had van de misselijke flikvlooiërij van zijn halfbroer met de bespottelijke franse voornamen geen last!

Deze omgekeerde imitatie had ook betere kanten. Dat ik mij gedurende mijn hele studietijd onderwierp aan een zeer ingetogen en volstrekt kuis régime — dit in strijd met de gangbare zeden — zou ik helaas niet durven toeschrijven aan zo iets als zedelijke superioriteit, men mag mij ook zeker niet verdenken van ongevoeligheid voor de geneugten, welke een oudere theoloog, die de bijnaam „het lieveheersbeestje” met ere droeg, mij in sappige verhalen schilderde, maar ik had mij nu eenmaal vast voorgeno- men, ook hierin heel anders te zijn dan George, van wie ik vermoedde, dat hij een slordig drinker en een onvermoeibaar rokkenjager was.

In de zomer na mijn eindexamen kwam George thuis. Ik was toen bijna negentien en hij moet dus drie en dertig zijn geweest. Hij was een forse, zware kerel geworden, met een onderkin en al wat kaal, maar het was hem blijkbaar goed gegaan, hij was „in zaken”, en vertoonde geen neiging deze te preciseren. Van mijn theologische plannen nam hij met afschuw en minachting kennis. Jezus, hoe kreeg ik het in mijn hoofd?! Hij zelf had een godsluizige hekel aan al dat vrome gezemel. In Indië had hij daar gelukkig geen last van gehad, daar wisten ze van leven en laten leven, maar hier waren ze nu eenmaal bij onze lieve heer kind aan huis, en als je eens even iets anders wou, dan wisten ze zeker, dat je het Koninkrijk der hemelen niet zou beërven. Nou, het kon hem gestolen worden! Ik vond het niet geraden — en, maakte ik mij zelf wijs, ook niet de moeite waard — hem tegen te spreken, maar ik luisterde naar hem met een meelijdende glimlach, die hem tot mijn genoegen zichtbaar irriteerde.

Hij was nog niet klaar met zijn bezwaren: het ging hem natuurlijk geen bliksem aan, maar hij wou mij toch waarschuwen. Wist ik wel wat mij te wachten stond? Een rottig armeluisbestaan!

Ook deze voorspelling kon het domineesambt voor mij alleen maar aantrekkelijker maken. Ik speelde even met de gedachte een bijbeltekst op hem af te vuren: „Want wat baat het een mens, zo hij de hele wereld gewint, en lijdt schade zijner ziel?“, maar mijn moeder, die vooral de vrede wilde bewaren, zat bezwerend met haar hoofd te schudden, en ik begreep dat ik mij beter stil kon houden. De kroon van het martelaarschap kan men het best in zwijgen dragen.

De vergelijking met George heeft ook later gewichtige beslissingen in mijn leven zo niet beïnvloed, dan toch wel begeleid. Zo voelde ik het als een kleine toegift op mijn geluk, toen ik naar huis fietsend om mijn moeder te verrassen met de tijding, dat ik een meisje had, plotseling bedacht, dat mijn blond verpleegstertje uit haar vaders pastorie natuurlijk geen cent meebracht! Ook in dat opzicht vormde zij dus een verheugende tegenstelling met de protserige oweeërdsdochter, die nu mevrouw G. H. L. Cardon — met een C! — was.

George was overigens stellig wat men een handige jongen noemt, en het kon hem dus niet ontgaan, dat in onze vaderlandse uitrusting der eerbiedwaardigheid de godsdienst nu eenmaal niet gemist kan worden. Hij keerde dus tot het geloof zijner vadersen terug en werd al gauw een soort voorwerker in charitatieve verenigingen. „De cost gaat voor de baat uit“, had ik hem vaak als diepe wijsheid horen citeren, en ik verdacht hem ervan ook nu zijn devies trouw gebleven te zijn. Ongeveer in diezelfde tijd moest ik zelf een crisis doormaken. Ik had de waarheid onder ogen moeten zien: in wat ik als predikant verkondigde kon ik zelf niet meer geloven, en ik moest het ambt opgeven, dat mij tot oneerlijkheid dwong. Het zou onzinnig zijn een causaal verband te leggen tussen George's voorgewende christelijkheid en mijn uittreden uit de kerk. Ik ben niet in de fout vervallen, het schaamteloos misbruik, dat George en zijns gelijken van het christendom maakten, uit te leggen als een argument tegen het christendom zelf. Ik heb die redenering altijd stompzinig gevonden, en schampere opmerkingen van dit kaliber heb ik vaak aan-gehoord met het gevoel dat iemand moet hebben, die een vrouw om goede redenen heeft verlaten, maar over de vroegere geliefde toch geen kwaad woord wil horen. Maar dit alles neemt niet weg, toen ik eenmaal het alleen mogelijke, maar moeilijke besluit had genomen, en mij los maakte van het ambt, dat mij toch ook lief geweest was, toen ontving ik het juist in die dagen komende bericht over George's bekering als een soort bevestiging achteraf: zie je wel, ik heb toch goed gekozen. Natuurlijk besepte ik zelf heel goed het onzinnige van deze conclusie, maar ik was tegelijkertijd onredelijk genoeg om er toch een zekere troost uit te putten.

Nu ik overlees wat ik hier over mijn verhouding tot George heb geschreven, komt de vraag bij mij op, of ik dit relaas wel helemaal heb weten vrij te houden van overdrijving. Ben ik er werkelijk zo op uit geweest te demonstreren, hoe sterk ik van hem verschilde, of hebben latere ervaringen mijn herinnering hieromtrent vertroebeld? Ik weet het niet, ik durf er niet ja en niet nee op te zeggen, en de enige, die hierover uitsluitsel had kunnen geven was Tilde, mijn vrouw, en die is dood. En nu ik haar

naam noem, word ik me scherper dan ooit bewust van mijn onvermogen om deze geschiedenis zo te vertellen, als zij verteld zou moeten worden. Een geschiedschrijver kan dunkt me nooit volstaan met mee te delen, dat Krelis dit overkwam en Kloris toen dat deed, hij zal er voor moeten zorgen, dat wij Krelis en Kloris gaan kennen. En daar zit voor mij de moeilijkheid. Dat de boven aangeroeerde vraag onbeantwoord wordt gelaten, is op zich zelf natuurlijk niet belangrijk, maar dat ik het antwoord schuldig moet blijven, duidt op een ernstig tekort: ik weet niet genoeg van mijn hoofdpersoon, Douwe Kardon. En ik wil er direct dit bij zeggen: hoe zeer het ook mijn voornemen is naar waarheid te vertellen, wat ik beleefd heb, ik ben niet bereid mij binnenste buiten te keren. Al die lieden, die met zoveel toewijding hun navel bestaren, en de Delphische tempelspreuk beschouwen als een officiële machtiging om zich tot in den treure bezig te houden met hun eigen o zo belangrijke persoonlijkheid — ik kan er niet veel waardering voor opbrengen. En wat zij dan al wroetend opdelven uit de onvermoed duistere diepten van hun ziel — ik heb aan een overzichtelijke uitstalling daarvan geen behoefte. Ik vind die geestelijke naaktloperij maar dégoutant. Het is natuurlijk heel wel mogelijk, dat ik juist door over sommige dingen in mijn leven te zwijgen, voor de zielkundige wichelaars een open boek word, dat zij vlotjes kunnen lezen, maar dat is dan hun zaak, en ik zal hun die lectuur niet misgunnen. Als Tilde er op het beslissend moment nog geweest was om mij tegen te houden, zou deze geschiedenis geloof ik niet gebeurd zijn. Toch zal ik over haar maar heel weinig zeggen. Ik herinner mij in dit verband een verhaal van mijn moeder over een oudoom, die zijn enige zoon moest begraven. Hij was een gebroken man, maar hij liet geen traan, met zijn verdriet had geen mens iets te maken. Samen liepen ze achter de kist, mijn grootvader en hij, twee kleine boeren, die hun leven lang geploeterd hadden op schrale grond. Toen zij op het kerkhof kwamen, zag hij daar een vriendje van zijn jongen staan huilen, en het werd hem één ogenblik bijna te machtig. En toen vond hij het verlossende woord: „Wil je wel geloven, Douwe, dat dit hier verdomd beste modder is?” Wie deze uitlating niet fijnzinnig vindt, heeft misschien gelijk, maar desondanks, met deze oudoom voel ik me in de verte verwant.

3

Toen ik de kerk verliet, waren mijn broeders van gisteren niet zuinig met hun commentaar: ik was nooit een goed theoloog geweest, ik had ook als predikant maar een pover figuur geslagen, en tenslotte, had ik het christelijk geloof wel ooit oprecht beleden? Toen deze insinuerende vraag mij langs een omweg bereikte, voelde ik mij gegriefd, maar dat de twee beweringen juist waren, kon ik niet ontkennen. Inderdaad, het zuiver theologisch bedrijf had mij niet erg kunnen bekoren, en niet zonder reden hadden mijn studie-genoten mij „de filoloog” genoemd. In de zesde klas van het gymnasium had ik even gespeeld met de gedachte klassieke letteren te gaan studeren, maar de overweging, dat deze studie meer tijd zou kosten, en dat ik dan leraar zou moeten worden, een hachelijk beroep, waarin ik meer dan één had zien mislukken, hield mij ervan terug met mijn moeder over deze aarzeling te spreken: ik bleef bij mijn voornemen dominé te worden. Maar in mijn tweede jaar ben ik

begonnen enkele colleges te lopen in de litteraire faculteit, namelijk in het toen briljant gedoceerde grieks. Men heeft deze liefhebberij achteraf uitgelegd als een weloverwogen voorbereiding op mijn latere desertie. Dat is eenvoudig niet waar. Aan omzwaaien dacht ik toen niet meer, en ik heb geen ogenblik vermoed, dat deze luxe mij eens aan mijn dagelijks brood zou helpen. Ik deed het zonder enige berekening, om geen andere reden dan omdat ik er plezier in had. Wij zaten in de vreemde omgeving eerst met vier theologen, maar de anderen lieten na een paar maal verstek gaan, en de kleine, levendige graecus, die zijn „godgeleerde gasten” niet zonder ironie had begroet, kreeg nu gelegenheid honend te spreken over „theologen, die juist bijtijds zich hadden afgewend van wereldse besmetting”, terwijl ik blijkbaar behoorde „tot het uitstervende soort der verbi divini ministri, die niet doodsbenauwd waren ook nog een snippertje grieks te leren”. Ik voelde mij in deze uitzonderingspositie maar half prettig, en dacht er zelfs over nu ook maar weg te blijven, maar mijn belangstelling won het van de collegialiteit, en ik bleef komen.

Wat ik als predikant heb gepresteerd, is niet al te veel. Goed preken heb ik niet kunnen leren. Mijn stem was krachtig genoeg, maar ik was gespeend van retorisch talent, en als ik dit bezeten had, zou ik er nog geen gebruik van gemaakt hebben. Mijn natuurlijke afkeer van wat ik veroordeelde als „dierbare rederijkerij”, was versterkt, toen ik kort voor mijn laatste kerkelijk examen onder het gehoor zat van een toen vermaard prediker. Het was een knappe man met een zwierige, grijze kuif, die hij met een ongeduldig gebaar telkens omhoog gooide. Hij sprak over de gelijkenis van het verloren schaap, en slaagde er in van praktisch alle mensen aan te tonen, dat zij zulke verloren schapen mochten heten. Het was blijkbaar aan de vacht, dat hij deze verschillende schapen uit elkaar hield: die noemde hij dun, of gescheurd, glad en dan weer schamel, ook wel dik of zelfs ondoordringbaar. Maar wanneer hij de vertegenwoordiger van een bepaald mensensoort had geschilderd „in gans zijn smartelijke verlorenheid”, eindigde hij met een profetisch refrein, waarin alleen de kwaliteit van de vacht een lichte variatie bracht: „gij schaap, in uw gouden vacht, gij zijt dat verlòren — schaap!” Bij „verloren” steeg de stem sidderend, er volgde één tel rust, dan viel, begeleid door een priemende wijsvinger, het slotwoord: schaap! Na een keer of vijf, zes had ik dit ritme wel te pakken, en toen het weer eens zover was, vulde ik in ergernis het „schaap” al in. Ik had willen fluisteren, maar dat lukte niet, en iedereen keek verschrikt en afkeurend om. Van retorische effecten had ik sindsdien genoeg.

Als ik rustig de tijd had, kon ik op papier mijn gedachten redelijk goed formuleren, maar zodra ik probeerde voor de vuist te spreken, kwamen mijn woorden er stutelig uit en liepen de zinnen niet af. Ik maakte er dus een gewoonte van, mijn preek helemaal op te schrijven, maar ook dit bracht geen verbetering. Bij de voorlezing werd het dan een dor en saai betoog, dat niet kwaad in elkaar zat, maar alle warmte miste en de kerk-gangers alleen maar verveelde. Er was in mijn eerste en enige gemeente een ouderling, die direct na het zingen zijn grote, rooie kop op zijn armen legde en met overtuiging ging slapen. Toen ik het waagde hierover een opmerking te maken, was zijn antwoord eenvoudig: „Dan moet dominé mij maar wakker preken”. Ik heb hem helaas maar twee keer wakker gezien tijdens mijn preek: één maal toen er „hoorders” uit een andere

gemeente op bezoek waren, en hij mijn kans op een beroep — en zijn kans mij kwijt te raken — niet wou verkleinen, en toen ik voor de laatste maal op de preekstoel stond en bekend maakte, dat ik mij genoodzaakt zag mijn ambt neer te leggen. Het zondagse koffie-uur na de preek, wanneer ik mijn vermoeden, dat het mij weer niet gelukt was, bevestigd voelde door Tilde's voorzichtig troostende zorg, behoort tot de bitterste herinneringen van die tijd.

Mijn pastorale arbeid heeft mij aanvankelijk meer voldoening gegeven. Wel viel het mij op huisbezoek, aan een ziekbed en bij sterfgevallen allerm minst gemakkelijk de woorden, die men van mij verwachtte, te vinden en met de nodige warmte uit te spreken, en mijn vrees voor een onoprecht accent zal wel vaak afbreuk gedaan hebben aan de hartelijkheid van mijn uitingen, maar daar stond één belangrijk ding tegenover: ik kon goed luisteren. Het is misschien ook juist deze eigenschap geweest, die mij kwetsbaar maakte in wat ik van huis had meegekregen als iets, waar iemand eenvoudig niet buiten kon: mijn geloof.

Ik was in het christendom opgegroeid. Het geloof was in mij niet op een moment van genade doorgebroken, ik had het ook niet in strijd moeizaam veroverd, het was voor mij iets, dat net zo van zelf sprak als het dragen van kleren. Natuurlijk, er leefden nog onbeschaafde stammen, tot wie de zegeningen van de zending nog niet voldoende waren doorgedrongen, er was ook een handjevol godloochenars en „vrijdenkers”, die zich moedwillig van God afkeerden en de waarheid niet wilden zien, maar zij behoeften niet ernstig genomen te worden, zo min als enkele krankzinnige naaktlopers, en zij waren in geen geval bepalend voor het geestesklimaat, waarin ik groot werd. Dit in volle onschuld beleden christendom was voor mij en voor mijn hele omgeving iets zo natuurlijks, dat ik iemand, die mij gevraagd had, of ik wel een christen was, zeker nooit verdacht zou hebben van theoretische belangstelling naar de inhoud van mijn geloof: wie daarnaar vroeg, kon even goed vragen, of je wel ademhaalde. Nee, een dergelijke informatie kon alleen bedoeld zijn als een zeer ernstig verwijt, en ik zou hem dus waarschijnlijk van repliek gediend hebben met de wedervraag, wat hem het recht gaf mij voor een schoft aan te zien.

Deze vlotte gelijkstelling van niet-christelijk en slecht is natuurlijk bij mijn uittreden uit de kerk ook tegen mij zelf uitgespeeld. Maar die reacties had ik voorzien, en ik kon moeilijk anderen de fout verwijten, die ik zelf zo lang en met zoveel overtuiging had gemaakt. De onnozelheid ervan heb ik nooit zo bitter geproefd, als toen ik er jaren later nog eens in een heel onschuldige vorm op werd getraceerd. Een in de buurt wonende dame, die wij oppervlakkig kenden, kwam geld inzamelen voor ik weet niet meer welk nobel doel. Terwijl ik op de lijst tekende, beloonde ze mij met de opmerking: „Wij zijn toch allemaal christenen, nietwaar?” Ik deed eerst alsof ik haar niet hoorde, maar toen ze met de introductie „Ik zeg maar.....” dit getuigenis nog eens herhaalde, kon ik er niet meer onderuit.

„Pardon mevrouw”, zei ik „ik ben geen christen”.

Het was alsof ik haar met een oneerbaar voorstel had benaderd. Zij keek mij lang en ontzet aan voordat ze weer stem kreeg.

„Maar meneer Kardon, hoe heb ik het nu? U wilt toch niet zeggen.....? U bent toch wel een christen!?”

Zij sprak het woord uit met een ch, wat mij nog meer irriteerde.

„Nee mevrouw Vinke, dat ben ik niet”.

Van de eerste schrik bekomen, deed zij een laatste beroep op mijn beter ik.

„Dat kunt u niet menen, meneer Kardon, u wilt mij plagen is 't niet? Ik weet het veel te goed, heus, u bent een christen. Heus!”

Ik hield de kamerdeur voor haar open.

„U bedoelt waarschijnlijk mevrouw Vinke, dat u mij voor een vrij fatsoenlijk man houdt. Dat zal ik u niet bestrijden, maar.....”

Dankbaar dat zij toch gelijk had, luisterde ze al niet meer.

„Jaa, jaaa!” zei ze geroerd en gretig, „zo is het. Dus u bent wèl een christen!”

Ik zal haar wel niet al te vriendelijk hebben aangekeken, tenminste ze droogde plotseling op, en ik liet haar zwijgend uit. Een vloek komt mij nog altijd niet gemakkelijk over de lippen, maar toen de deur dicht was, heb ik hardgrondig gevloekt.

4

Ach ja, mijn geloof — men heeft later gezegd dat het heel oppervlakkig geweest moet zijn. Ik geeft toe, dat het zwak gefundeerd was, en bij een lichte aanval is bezweken. Maar bij hoeveel mensen is het geloof op vastere grond gebouwd, en hebben zij, die het behouden, niet veelal de strijd geschuwd? In elk geval wat men ook beweerd heeft, namelijk dat dit christendom, juist omdat ik het zo moeiteloos in mij had opgenomen, voor mij weinig betekende, moet ik met beslistheid ontkennen. Ik weet nog, hoe moedeloos ik heb zitten uitkijken over onze besneeuwde tuin, toen voor het eerst de twijfel in mij was gewekt. De man, die dat gedaan had, was de ouwe veearts Kransma. Toen Tilde en ik de pastorie betrokken, raasde hij nog op een ronkende motorfiets door het dorp, maar toen bijna zes jaar later zijn huishoudster mij kwam vragen, of dominé haar meneer eens wou opzoeken, had hij de praktijk al neergelegd. Ik wist, dat hij nu veel wandelde met zijn kleinzoon, een achterlijk jongetje, wiens ouders bij een spoorwegongeluk waren omgekomen, ik had veel verhalen over de ouwe man gehoord, vooral doordat zijn opvolger volgens de boeren niet in zijn schaduw kon staan, en ik had hem éénmaal zelf gehaald bij onze hond. De grote, zwarte herder, die van Tilde's vader was geweest en nog kort geleden zo roerend de wacht had gehouden bij de wieg van onze Harm, lag toen lusteloos in zijn mand, en gromde tegen de hand van de veearts. De ouwe Kransma stond na het onderzoek langzaam op.

„U houdt van het beest?” zei hij plotseling.

„Ja”, zei Tilde, „natuurlijk”.

„Weet u wat u dan doet, mevrouw? Dan laat u 'm afmaken. Bij dieren mag dat, bij mensen helaas niet”.

„Maar”, zei Tilde, „ik wist niet, dat het zo erg is, ik dacht.....”

„Doet er niet toe, wat u dacht, zo erg is het”.

Zijn botte manieren irriteerden mij.

„En als wij hem niet laten afmaken?” vroeg ik uitdagend.

Hij keek mij even aan en haalde zijn schouders op.

„Dan wordt het een lijdensgeschiedenis”, zei hij nors. „Maar u moet het

niet voor mij doen, maar voor uw hond. Anders doet de natuur het, maar dan op een verdomd wrede manier".

Ik trachtte Tilde's blik op te vangen, maar die hurkte bij de mand.

„Hoe doet u het?" vroeg ze toonloos.

De ouwe Kransma knielde met zichtbare moeite naast haar.

„Het is heus beter", zei hij met een niet verwachte tederheid. „Een spuitje, hij merkt er niks van. Maar ik zou er maar niet bij blijven".

Tilde stond op en keek mij aan. Ik knikte.

„Wij blijven er liever wel bij", zei ze.

„Zoals u wilt".

Toen het afgelopen was, snoot hij luidruchtig zijn neus, en pakte toen zwijgend zijn tas in.

Ik meende iets te moeten zeggen.

„Dank u wel", zei ik onhandig. „Mag ik u ook direct betalen?"

„Die ampul ja, die kost een gulden. Dat karwei, daar wil ik niks voor hebben".

Hij stak die gulden in zijn vestzak, gaf Tilde een hand en viel toen plotseling uit:

„Verdomme mevrouw, schaam u niet voor uw tranen, er is waarachtig wel om minder belangrijke dingen gehuild"

En toen Tilde op dat moment werkelijk in snikken uitbarstte, raakte hij even haar schouder aan.

„Huil maar eens uit, kind. Dat lucht op. Goeienavond!" Hij was ineens weg.

„Een wonderlijke vent", zei ik later op die avond tegen Tilde.

„Een lieve man", zei ze heel beslist.

Toen ik eenmaal in de vestibule stond, bleek dat ik mij niet zonder reden verwonderd had over zijn uitnodiging. Het dienstmeisje, dat meneer even zou waarschuwen, bleef heel lang weg en opgewonden stemmen drongen tot mij door, maar na een poosje kwam de huishoudster mij toch halen. Kransma zat in twee grote stoelen en was helemaal ingebouwd in de kussens. Hij was sterk vermagerd en zag er in zijn verschoten kamerjas grimmig uit, hoewel hij zijn best deed mij vriendelijk te ontvangen.

„Spijt me, dominé, dit is een misverstand. Uw schuld niet natuurlijk, maar de mijne ook niet. Mijn zuster heeft Anna opgedragen u te halen, en ik kan haar niet eens de huid vol schelden, want ze is vanmorgen weer naar huis gegaan. Maar u bent er nu eenmaal, dus gaat u even zitten".

Ik zei dat ik mij vooral niet wilde opdringen, maar dat wuifde hij weg.

„Weet ik wel. Gaat u zitten. Mooi, een sigaar? Dan krijgt u er een uit het beste kistje, daar op de schoorsteenmantel. Geef er mij zelf ook maar één".

Toen de huishoudster een kopje koffie kwam aanbieden, blies hij uitdagend de rook naar haar toe.

„Ja Anna. Kijk maar goed, zo'n ding heet een sigaar. De dominé is zo vriendelijk geweest. Eigen schuld, dan moet je maar geen orders aannemen van mensen, die hier niks te vertellen hebben! Ja, ik wéét het wel, ze bedoelt het goed, maar ze moet begrijpen, dat iedereen er recht op heeft op zijn eigen manier dood te gaan".

„U moest wijzer wezen", zei Anna.

„Da's de moeite niet meer!" zei hij opgewekt. En toen plotseling bezorgd:

„Waar is Jaapje? Truida is toch wel bij hem?”

„Ja wat dacht u nou? Toch niet, dat wij gek zijn?”

Hij grinnikte en de oude Anna trok mopperend af. Ik vond, dat het nu mijn beurt was.

„Bent u werkelijk zo ziek?”, begon ik voorzichtig.

„Hoe ziek? Dat het voor mijn zuster tijd wordt om zich ongerust te maken over mijn zieleheil?” Hij lachte. „Ja dat heeft ze goed gezien. Zo ziek ben ik well!” Hij wachtte even en keek mij scherp aan. „Kanker, dominé, kanker” zei hij toen, alsof hij iets aanpreef. „En daar weten ze nog maar een beroerd beetje van. Ja, nou moet u niet zo sip gaan zitten kijken. Dat ik doodga, is waarachtig geen ramp. Nee, er zijn een hoop dingen, die heel wat erger zijn”.

„Ik ben blij”, zei ik, „dat u deze berusting gevonden hebt.....”.

„Hol!” zei hij plotseling als moest hij een paard laten stilstaan, „vergis u niet. Berusting, dat is een mooi woord, maar ik hou er niet van! Goed, ik kan er best in „berusten”, als u het zo wilt noemen, dat ik moet opstappen, dat is op mijn leeftijd ook niet zo’n kunst. Maar voor de rest — ik hoop mijn opstandigheid tot het laatst toe te bewaren!”

„Opstandigheid”, begon ik aarzelend, „waartegen?”

„Tegen onrecht en alle ellende”, zei hij fel, alsof hij er op had zitten wachten dit eruit te gooien.

„Opstandig tegen onrecht mogen wij natuurlijk zijn”, zei ik, „als wij maar blijven geloven, dat God, die liefde is, ook het kwaad in zegen zal doen verkeren”.

Hij bekeek mij lang met een, dacht ik, wat ironische glimlach, en knikte een paar maal.

„Ja, ja, dat gelooft u”. Het klonk meer als een constatering dan als een vraag.

„Ja zeker, dat geloof ik”, zei ik met overtuiging.

„Goed”, zei hij sussend, „dan gelooft u dat. Laten we daar dan maar niet meer over praten”.

„Maar”, hield ik vol, „gelooft u dat dan niet?!”

Hij had as gemorst op de reisdeken, die op zijn knieën lag, en klopte die omslachtig weg, voor hij antwoordde.

„Luister eens, dit gesprek neemt een verkeerde draai. U weet, ik heb u niet geroepen, en nu wil ik best wat met u praten, maar laten we er nou niet aan beginnen elkaar te bekeren. Ik laat u graag uw geloof, laat u mij dan mijn ongelooft”.

„U vergeet”, zei ik „dat het mijn opdracht is het evangelie te verkondigen”.

„Ik herinner mij ook iets”, zei hij scherp. „U wou zich niet opdringen. Of hebt u dat niet gezegd?”

„Zeker”, zei ik, „en als u zou weigeren met mij te praten, dan zou ik mijn gezelschap natuurlijk ook niet mogen opdringen. Maar als u eenmaal bereid bent mij te woord te staan, dan mag ik niet zwijgen over God”.

Hij knikte weer.

„Ja”, zei hij, naar het leek niet zonder waardering, „koppig als een ezell”

„Als een fries”, corrigeerde ik, voor mijn doen gevat.

„Dat komt op hetzelfde neer. Ja, dominé, dan spijt het mij, maar dan ben ik niet meer bereid u te woord te staan. Ik weet hoe dat gaat, het

ene woord haalt het andere uit, en dan ga ik dingen zeggen, waar ik later spijt van heb. Dank je wel!"

Ik stond op.

„Begrepen", zei ik, omdat ik niets beters bedenken kon. En toen gebeurde het. Het was een op zichzelf onbeduidend voorval, maar komend juist op dat moment werd het voor mij van beslissende betekenis. Hoe zou alles gelopen zijn, als er een vertraging was geweest van zeg drie minuten? Ik heb mij deze ijdele vraag vaak voorgelegd, maar ik ben er niet uitgekomen. Van Kransma zou ik dan rustig afscheid genomen hebben, ik had hem waarschijnlijk ook nooit weer gezien, en in de verzekerdheid van mijn geloof zou ik toen nog niet gestoord zijn. Maar — later ook niet? Dat kan natuurlijk geen mens zeggen. In elk geval, het gebeurde nu eenmaal zo.

Uit de gang kwam plotseling een krijsend gehuil en dadelijk daarna vloog een klein jongetje in paniek tegen de stoel van zijn grootvader op. De ouwe man legde haastig zijn sigaar weg en deed roerend zijn best om het kereltje, dat geweldig overstuur was, te kalmeren.

„Wat is er m'n jonkje? Stil maar. Niks erg". Uit de voor mij onverstaaenbare klanken kon hij blijkbaar nog wel iets maken. „Truida? Nee, stil maar, Truida is niet boos, helemaal niet, Jaapje mag hier wel blijven, bij pake. Zal m'n jongen een klontje hebben?"

Toen Anna hem even later kwam halen, was Jaapje al weer bedaard. Kransma had maar amper de tijd zijn ongenoegen in een binnensmondse grauw kenbaar te maken:

„Kun je die stomme Truida verdomme niet zo dressereren, dat ze hem niet bang maakt? Anders zal ik het haar wel eens uitleggen".

De ouwe Anna zei maar niets, en nam Jaapje bij de hand. Stuntelig huppelend met een onnozel lachje liep hij met haar mee. Toen de deur dicht was, zag ik, hoe dit scènetje de ouwe man had aangepakt. Zijn handen trilden, en het kostte hem drie lucifers voordat zijn sigaar weer brandde.

„U moet u niet zo opwinden", zei ik. Het was geen gelukkige opmerking, en hij reageerde, alsof hij gestoken was.

„Niet opwinden?!" Zijn stem sloeg over van drift. „En wat moet ik dan doen? Het maar rustig slikken, dat zo'n jonkje straks niemand heeft om voor hem te zorgen? Waar moet hij heen, als ik er niet meer ben? Vertelt u me dat maar eens! Zijn vader en moeder zijn dood, dat weet u, zijn zusje is bij mijn jongste dochter in huis gekomen, en dat is een normaal, gezond kind, die voelt zich lekker in zo'n gezin, maar Jaapje.....". Hij brak moedeloos af, en gooide zijn sigaar met een nijdig gebaar weg. „Wij hebben het geprobeerd, maar het lukt niet. De andere kinderen proberen wel hem mee te laten spelen, maar hij kan het niet. En hij is weer net niet achterlijk genoeg om niet te merken, dat hij anders is. En daar is hij dan zo zielig ongelukkig van, dat je zou willen.....". Hij hield op, en zei plotseling: „Weet u dominé, wat ik eigenlijk zou moeten doen voordat ik dood ga?" Hij keek mij gespannen aan, zijn lippen trilden, en ik waagde het niet te antwoorden.

„Zorgen, dat hij dan — niet alleen achterblijft!"

„Meneer Kransma" zei ik in ontzetting.

Hij wuifde met de hand, dat ik stil moest zijn, en trachtte zich te beheersen. Toen hij zijn neus gesnoten had, kon hij weer wat uitbrengen.

„Ik zeg niet, dat ik het doen zal, ik zal er wel nooit de moed voor kunnen opbrengen, ik zei alleen dat ik het zou moeten doen”.

„Nee”, zei ik „nee, dat zou u niet. U zou het niet mogen doen. U weet zelf wel, Gods gebod.....”.

„Gods gebod?” vroeg hij schamper. „Wat weet ik daarvan? En als ik er wel iets van wist, dan zou ik er mij nog niet aan storen! Een God, die alle ellende in de wereld toelaat — die ben ik geen gehoorzaamheid verschuldigd. Dank je wel!”

„Gods wegen zijn niet die der mensen” zei ik verontwaardigd.

„Nee”, zei hij fel, „dáár kun je donder op zeggen! Ieder fatsoenlijk mens zou zich doodschamen, als hij maar half zo veel op zijn geweten had als uw God!!!”

„Meneer Kransma”, zei ik uiterst beleefd, „u zult het mij wel ten goede houden, als ik dit gesprek maar niet voortzet”.

Hij was na zijn hartstochtelijke uitval in de kussens terug gezakt en leek plotseling heel moe en ziek.

„Da's best”, zei hij. „Goeiemiddag, dominé”.

De oude Anna liet mij uit.

„'t Is glad, dominé”, zei ze bij de voordeur. „U mag wel oppassen”.

5

Ik moest dit bezoek alleen verwerken. Enkele weken tevoren had onze dokter met een wat geforceerde opgewektheid aan Tilde, die in het begin was van haar derde zwangerschap, volledige bedrust voorgeschreven. In de gang had hij met een zorgelijker gezicht aangedrongen op de komst van een verpleegster: anders kwam er van die rust nog niet veel terecht. Zuster Bameer, van wier potige hulp wij al tweemaal bij de geboorte van Harm en Minke geprofiteerd hadden, was gelukkig beschikbaar. Ik had wel opgezien tegen de „opbouwende” tafelgesprekken, waaraan zij een onstilbare behoefte had, maar ik moest Tilde gelijk geven: voor haar werk was ze best. Voor haar patiënte handhaafde zij een volstreekte rust. De kinderen werden alleen 's morgens en voor het naar bed gaan even in de slaapkamer gelaten om bij moeder te kijken, en dominé zelf mocht mevrouw vooral niet moe maken of opwinden. Over mijn belevenissen met Kransma kon ik onder deze omstandigheden beter mijn mond houden. Maar mijn ontreddering — het woord is geloof ik niet te sterk — kon aan Tilde's speurend oog niet helemaal ontgaan, en hoeveel moeite kostte het mij haar tastende vragen te pareren!

„Is er wat? Je kijkt zo ongelukkig”.

„Welnee, wat zou er zijn?”

„Je bent toch niet — ongerust?”

„Ongerust, waarover?”

„k Weet niet. Over mij misschien”.

„Welnee, m'n kind, wat haal je je in je hoofd!”

„Echt niet? Maar — er is toch wat, ik zie het! Of is het Bameer?”

„Nou ja, misschien. Gezellig is ze niet”.

„Nee, maar daar moeten we nu even doorheen. Maar — kijk me's aan, is er verder niets?”

„Echt niet”.

Tilde's bezorgdheid is door deze echtelijke beurtzang stellig niet weg-

genomen, en ik had bijna medelijden met mezelf: juist nu ik haar zo nodig had, moest ik haar hulp missen.

De volgende morgen bracht de oude Anna een briefje van Kransma. Hij bood zijn excuses aan. „Ik heb mij geloof ik een paar ongelikte termen laten ontvallen, en het spijt mij erg, als ik u daarmee heb gekwetst. U moet van mij aannemen, dat dit niet mijn bedoeling is geweest. Juist omdat ik bang was, dat ik mij in mijn uitlatingen niet voldoende zou beheersen, was ik niet bereid met u over deze dingen te praten, en ik kan mezelf wel voor mijn oude stomme kop slaan, dat het nu toch gebeurd is. Bewijzen dat u mijn excuses werkelijk aanvaardt, kunt u eigenlijk maar op één manier, door nog eens bij mij te komen praten. Ik durf het u nauwelijks voor te stellen, maar ik beloof u, dat ik in elk geval koest zal zijn. Maar dan alsjeblieft niet over wat u gelooft en ik nu eenmaal niet geloven kan”.

Ik heb aan deze uitnodiging niet dadelijk gevolg gegeven, ik heb er vier dagen mee rondgelopen voordat ik daartoe kon besluiten. Ik had mezelf voorgehouden, dat ik eigenlijk niet gaan kòn, omdat ik me dan zou moeten onderwerpen aan Kransma's voorwaarden. Maar — was dat werkelijk de reden, waarom ik niet ging? Gesteld dat die reden wegviel en ik dus wel over het geloof zou mogen spreken, hoe dacht ik dan over een tweede bezoek? Ik moest mezelf bekennen, dat ik er ook dan een beetje tegen op zou zien. En toen ik zover was, besloot ik toch maar te gaan.

Ik heb Kransma sindsdien heel geregeld bezocht, en toen ik bijna een half jaar later aan zijn doodsbed stond, golden mijn tranen niet zozeer de vaderlijke vriend, die ik nu verloren had, als wel mij zelf. Ik beseftte, hoeveel ik van hem geleerd had, en nog had kunnen leren. Toch heeft hij nooit enige moeite gedaan mij te winnen voor zijn overtuigingen, integendeel, zodra ons gesprek wat hij noemde „de gevaarlijke zône” naderde, was hij geremd, zwenkte plotseling af, of liet wat hij bezig was te zeggen, in het vage verlopen: „nou ja, dat is ook niet meer dan een mening, daar kun je natuurlijk ook heel anders over denken”.

Wat ik bij deze bezoeken doormaakte, zou men tegenwoordig een „radicale herscholing” noemen. Mijn „superieure dominéesgezicht” — ik citeer Kransma — legde ik gauw genoeg af. In Kransma's goedaardige hoon, die hij veel later op mij losliet, school stellig veel overdrijving, maar toch ook waarheid. Eerst had ik hem doen denken aan „die onuitstaanbare minzame ziekentroosters, bij wie je het geduld van hun zelfvoldane koppen kunt aflepelelen. Ze verdragen de humeurigheid van „hun” zieken met de glimlach der vergeving, je hoeft niet bang te zijn dat zij zich laten afhouden van de ondankbare taak, die ze zo blijmoedig op zich genomen hebben!” Maar goed, dat was overgewaaid. Maar wat er voor in de plaats gekomen was — ik moest vooral niet denken, dat dat beter was. Het hoofd van een leerling, die zelf het denken had opgegeven, en nu deemoedig aan de voeten van de meester kwam zitten om de kruimpjes wijsheid, die hij mocht laten vallen, wel niet te verteren, maar dan toch op te pikken — o nee, alsjeblieft, met het opzetten daarvan bewees ik hem allerminst een dienst. Er waren maar weinig figuren, waaraan hij zo grondig de pest had als aan Pythagoras.

„Pythagoras?” zei ik verbijsterd.

„Natuurlijk, die vent die zijn leerlingen zo ver bracht, dat ze alles wat hij

beweerde als waar slikten, alleen omdat hij het zei. „Meneer heeft het zelf gezegd!” Bahl!”

Ik geloof niet, dat mijn houding leek op die van Pythagoras' volgelingen, maar wel beseftte ik duidelijk, dat ik tegenover Kransma alleen maar kon zitten als de ontvangende partij. Wat had ik met mijn domineesarsenaal van antwoorden op levensvragen te bieden aan deze ouwe veearts? Hij had over allerlei dingen niet alleen dieper nagedacht dan ik, maar hij had het ook met veel meer onbevangenheid gedaan. Wat mij vooral trof was de rust, waarmee hij de vragen, die hij niet kon beantwoorden, eenvoudig open liet.

„De dood Kardon? Tja, we moeten ons natuurlijk niet wijsmaken, dat we daar iets over weten. Hoe zouden we aan die geheimzinnige kennis moeten komen? Nee, dat is een van die vragen, waarop je, als je eerlijk wilt zijn, alleen maar dubbel blank kunt aanzetten. Trouwens, dat deed Socrates al, als ik mij goed herinner, en ik heb nooit kunnen begrijpen, wat daar eigenlijk tegen is”.

Ik wil Kransma's beeld hier niet flatteren, en ik zal hem dus zeker niet zoiets toeschrijven als een superieure wijsheid. Zijn invloed op mij is groot geweest, maar die ging niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, uit van zijn woorden, maar wel van wat hij was. Ik ben geloof ik een vrij nuchter man, en men zal mij niet gauw verdenken van dweperij. Maar als ik aan Kransma terugdenk, maakt zich iets van mij meester, dat daar bedenkelijk dicht bij komt. Naast zijn lievelingsschrijvers, die hij grondig kende, Jules Verne, Balzac en Heine, die hij bij voorkeur citeerde, had hij ook Plato in een engelse vertaling gelezen, en hij sprak graag over Socrates. En het is Socrates, aan wie hij mij doet denken. Of liever, het is andersom: ik kan over Socrates niet lezen zonder dat mijn gedachten terug gaan naar Kransma. Plato's sobere slotwoorden in de Phaedo: „dit was dan het einde, Echekrates, van onze vriend, de man die naar wij wel mogen zeggen, van alle tijdgenoten die wij hebben leren kennen, de beste was, en bovendien de wijste en rechtvaardigste” — zij roepen altijd weer bij mij het beeld op van Kransma, zoals hij heldhaftig zijn pijn verbijtend lag te praten in de kussens. Ik weet wel, hij zelf zou mij uitlachen, als hij dit las, en ik kan natuurlijk ook zelf wel bedenken: wijs — och nee, wijs was hij niet. Maar toch, mezelf er van overtuigen, dat het eigenlijk belachelijk is Socrates en Kransma in één adem te noemen, dat lukt me niet.

Hoe dit ook moge zijn, ik moest in elk geval in het reine zien te komen met deze benauwende waarheid: Kransma, een goed, ja nobel mens, was desondanks geen christen. En verzachtende omstandigheden kon je met de beste wil van de wereld voor hem niet vinden: hij was niet onder de heidenen geboren, hij was ook niet het slachtoffer van een opvoeding zonder godsdienst, nee hij had het geloof gekend en erin geleefd. Wat men in onze kringen noemde „de ontmoeting met Jezus Christus” was hem niet onthouden, maar tot een leven vernieuwende, unieke ervaring was die voor hem niet geworden. Waarom niet? Omdat hij zich van dit alles had afgewend, hij had het kapot gedacht, en toen als waardeloos verworpen! Wantrouwen tegen God — was dat niet het wezen der zonde?

Theologisch schijn ik hier een fout gemaakt te hebben. Een student, met wie ik als onderduiker in aanraking kwam, heeft mij tenminste vele jaren

later uitgelegd, dat ik blijkbaar nooit goed begrepen had — als hij het zo mocht zeggen — wat eigenlijk onder zonde moest worden verstaan. Zonde was niet een term, waarmee men zo iets als zedelijke afkeuring te kennen gaf, dat was een misverstand, dat helaas ook in christelijke kringen wel voorkwam, het was veeleer een woord, waarmee werd aangeduid, dat men verkeerd ging, en als het ware een weg insloeg, die doodliep.....

Het was een aardige jongen, die Michiel, en hij spuide zo trouwhartig de wijsheid, die hij pas op college moest hebben opgedaan, dat ik niet de moed had hem lastig te vallen met de vraag, of dit misverstand, als men het zo mocht noemen, door de Christenen zelf niet gekweekt was en zorgvuldig in stand werd gehouden. Ik wil graag aannemen, dat het aan mijn gebrekkige theologische scholing ligt, maar in elk geval in het jaar van Kransma's dood was ik nog niet besmet door deze subtiliteiten der exegese, en voor mij had zonde de betekenis, die de spraakmakende gemeente er ook nu nog wel aan zal hechten: het was eenvoudig alles wat slecht is. En Kransma zette mij dus voor dit raadsel: hoe kon hij zo slecht zijn en tegelijkertijd zo onmiskenbaar goed?

Waartoe dit alles leiden moest, werd het eerst uitgesproken door Tilde. Vrijwel vanaf het begin had ik van mijn bezoeken bij Kransma verslag uitgebracht, maar helemaal correct was mijn berichtgeving niet geweest. Haar ziekte, die zij zelf met onverwoestbare opgewektheid bagatelliseerde, bleef zorgelijk genoeg, en ik meende dus niets te mogen verraden van de twijfel, die Kransma in mij wekte. Mijn verhalen over hem droeg ik daarom luchtig en zo achteloos mogelijk voor, en enigszins tot mijn eigen verwondering had deze verteltrant een Kransma-beeld doen ontstaan, dat duidelijk afweek van het origineel. Als men mij hoorde, was Kransma niet meer dan een wel boeiende en sympathieke, maar toch geen ogenblik ernstig te nemen ouwe dwaas, aan wiens onbehouden uitvallen niemand zich kon ergeren, omdat ze zo amusant waren en als het erop aankwam zo goedaardig. De oneerlijkheid in deze vertekening zat mij zelf dwars, maar in de korte tijd, dat ik dagelijks met Tilde alleen was, kon ik mij toch niet helemaal uitspreken, en ik voelde mij dus voorlopig ontslagen van het aanbrengen van correcties, die alleen maar veront-rustend konden zijn. Doeltreffend was deze verzachtingstaktiek niet: Tilde keek door mijn woorden heen. Dit kwam uit, toen ik haar op een middag vertelde over mijn bezoek van gisteren. Kransma was de laatste weken hard minder geworden, hij zei ook niet zo veel meer, en die morgen had hij uitgesproken, dat het nu wel gauw afgelopen zou zijn.

„Kijk”, zei hij, „ik wil mij verder niet bemoeien met mijn eigen begrafenis. Dat is vind ik een zaak, die de levenden aangaat, de aanstaande dooie heeft daar eigenlijk geen bliksem mee te maken. Maar ik ben inconsequent genoeg om toch één ding te willen. Jullie moeten het laten om-zeggen door zwarte Siebe. Daar ben ik op gesteld”.

Anna, die „haar mijnheer” voelbaar vereerde, maar met hem omsprong als was hij een verwend kind, van wie zij alleen wist, hoe je hem moest aanpakken, maakte natuurlijk bezwaar.

„Siebe?!”, zei ze alsof ze iets viezigs proefde. „Die drinkt! Is 't niet waar, dominé?”

Kransma wachtte mijn instemming niet af.

„Natuurlijk is dat waar. Maar wat zou dat? Als je hem niet vooruit

betaalt, is hij nog wel nuchter als hij rondgaat. En laat die arme bliksem zich na afloop maar eens fleurig bedrinken!"

„Arme bliksem!" zei Anna schamper „Kon vroeger geen vrouw met rust laten!"

„Andersom, Anna, andersom!" zei Kransma opgewekt, „de vrouwen hem niet!" Hij was even stil, en ging toen verder met iets van het oude vuur. „En weet je, waarom niet? Omdat ze voelden, dat die kerel een hart had. Moet je voor de aardigheid eens op een regenachtige zondagmiddag achter in de tuin gaan staan, dan kun je Siebe op zijn trompet horen blazen. Als hij 't op de heupen heeft, word je er koud van. Mirakel wat een melancholieke klanken hij er dan uittoetert. Die vent weet wat verdriet is! Ja, en als hij het dan goed te pakken heeft, dan gooit hij er een paar borrels tegen aan! Tja, wat wil je?"

Anna maakte een omtrekkende beweging.

„Dat hele omzeggen raakt trouwens uit de mode".

Kransma gromde verachtelijk.

„Mode!"

„Dan kunt u het toch veel beter door Doedes laten doen. Dat is tenminste een nette man.

„Nee", zei Kransma, „dat nooit! In de eerste plaats is die „nette man" een beroerling die zijn hond zowat van de honger heeft laten kreperen. In de tweede plaats heeft die vent met zijn schijnheilige tronie mij de laatste tijd, toen ik nog wel eens op straat kwam, aldoor lopen taxeren: hoe lang zal het nog duren met de ouwe baas? Nee, aan mij zal die schoelje geen cent verdienen!" Hij rustte even voordat hij met een opflikkering van de oude levendigheid verder ging:

„En bovendien, de man heeft immers geen voordracht! Zet daar Siebe eens naast met zijn trillende haaltjes. „In de ouderdom van twee en zeventig jaaaaaren". Ik hoor het hem zeggen. Ik ben natuurlijk niet een nummer, waar veel eer mee te behalen is, omdat ik maar gewoon doodga. Eigenlijk moet je in je Heer en Heiland ontslapen, dan is hij op zijn best, maar hij kan er toch nog wel wat goeds van maken. Dus Anna, geen gezanik: Siebe moet het doen!"

Ik had deze merkwaardige laatste wilsbeschikking uitvoerig verteld, en Tilde had stil geluisterd.

„Je zult hem erg missen", zei ze toen.

Ik had deze reactie niet verwacht en was plotseling meer ontroerd dan ik wou laten merken.

„Ja", zei ik. Ik stond op, liep om het bed heen en ging uit het raam staan kijken.

„En nu?", zei Tilde achter mij. „Wat nu, Douwe?"

„Hoe bedoel je „wat nu"?"

Ze antwoordde pas toen ik mij omdraaide.

„Kijk jij nu ook zo vooruit? Net als de ouwe heer Kransma?"

Ik ging in de vensterbank zitten en probeerde het gesprek luchtig te houden.

„'k Weet niet. Misschien niet. Lijkt jou dat beslist noodzakelijk?"

„Ik geloof van wel. Je kunt toch niet doorgaan alsof er niets veranderd is. Want er is toch heel wat veranderd, of niet?"

Ik zag ineens, dat ik er niet meer onder uit kon.

„Ja”, zei ik „ik ben over veel dingen wel anders gaan denken”.
Tilde knikte.

„Anders dan een dominé”, zei ze op een rustig constaterende toon.

„Ja”, zei ik „misschien wel, maar — hoe weet je dat eigenlijk?”

„Je denkt toch niet, m'n jongen, dat ik niet meer van je weet dan wat jij me vertelt! Je bent heus doorzichtig genoeg. Voor mij tenminste”.

Daar zei ik maar niets op.

„Maar”, begon Tilde weer, „wat ga je nu doen?”

„Ik weet nog niet. Wat denk jij ervan?”

Tilde's antwoord kwam niet dadelijk.

„Ja”, zei ze toen langzaam, „ik wist, dat je dat zou vragen, en ik zou het vervelend gevonden hebben, als je 't niet gevraagd had. En toch vind ik, dat je het eigenlijk niet moet vragen. Dat klinkt natuurlijk idioot, maar dat is het geloof ik niet. Ik bedoel, dit is een zaak van jou alleen. Ik heb hier al een hele tijd over nagedacht, en ik geloof, dat jij moet doen alsof — ja alsof wij er helemaal niet zijn. Begrijp je, als jij vindt, dat je zo niet kunt doorgaan, dan moet je 't ook niet doen, ook niet terwille van de kinderen en van mij. Dat mag niet”.

„Waarom niet?” zei ik.

„Omdat je dan — hoe moet ik het zeggen? — omdat je dan ontrouw wordt aan jezelf”.

Pas veel later ben ik gaan beseffen, dat hiermee het beslissende woord was gevallen. Ik ga niet over één nacht ijs, en het heeft dus nog vrij lang geduurd voordat ik met mezelf tot klaarheid was gekomen. De strijd voor mijn geloof — het woord „strijd” is niet te sterk — heb ik tenslotte verloren, maar ik durf zeggen, dat ik niet voortijdig heb gecapituleerd. En toen ik dat deed, was het een nederlaag, en het had nog niets van de bevrijdende overwinning, die ik er veel jaren later in ben gaan zien. O nee, in die eerste maanden na Kransma's dood heb ik met een wanhopige verbetering getracht te redden wat er nog te redden was. Maar het hielp niet. De argumenten die ik met de ijver van een apologete bijeen zocht, konden het mij ontzinkende geloof niet voldoende stutten, en de godsbewijzen mochten misschien bewijskracht hebben voor wie geen bewijzen nodig had, voor mij bewezen ze helemaal niets. Mijn lange avonden in de studeerkamer leverden tenslotte niets meer op dan deze schrale, negatieve zekerheid: wat ik tot dusver heb geloofd, kan ik niet meer als waar aanvaarden.

Ik heb natuurlijk voordat ik zover was, nog steun gezocht bij een collega. „Als je eens ging praten met Blijdaner”, had Tilde gezegd, en ik weet nog, hoe ik op een winderige middag fietste naar de pastorie van de man, die mij ook bevestigd had. Blijdaner werkte in zijn tuin, maar hij nam mij dadelijk mee naar binnen, toen hij mijn gezicht zag.

„Zwarigheden?” zei hij op een beschermende toon, „komaan, laat eens horen. Neem eerst een sigaar.”

Maar ons gesprek liep niet naar wens. Geoefend door mijn lessen bij Kransma en mijn lectuur, liet ik mij niet afschepen met de gemeenplaatsen, die ik zelf vroeger ook zo onbevangen op mijn gemeenteleden had afgevuurd, en het duurde niet lang, of Blijdaner begon wat onzeker te kijken.

„Dit is ernstig”, zei hij en dat was ik met hem eens. Hij veranderde plotseling van toon.

„Weet je Kardon”, ze hij vertrouwelijk, „zo’n periode van twijfel hebben we allemaal wel eens. Er is maar één middel: bidden!”

„Ik kan niet meer bidden”, zei ik.

„Juist”, zei hij, „jij hebt verleerd te bidden”.

„Dat is zo”.

„Daar heb je ’t!” zei hij, nu zeker van zijn diagnose. „Je moet bidden! Om weer te mogen geloven!”

„Dan kan ik niet”.

„En waarom niet?” vroeg hij streng.

Ik aarzelde. Ik twijfelde niet aan de juistheid van wat ik ging zeggen, maar ik had dit nog tegen niemand uitgesproken behalve dan tegen Tilde, en ik voorzag vaag de uitwerking van mijn woorden.

„Kom”, zei Blijdaner, „je durft er toch wel mee voor de dag te komen?”

„Jawel”, zei ik. Het was net het stootje, dat ik nog nodig had. „Is het niet eigenlijk onlogisch te bidden om te mogen geloven? Bidden is toch pas mogelijk, als je al gelooft, dat God bestaat”.

Blijdaner keek even heel verschrikt, maar hij herstelde zich gauw.

„Ja”, zei hij toen, „daar zit wel iets in. Maar toch niet veel. Je kunt God immers vragen om, als hij bestaat, jou het geloof terug te geven”.

„En is dat niet een belediging van God?”

„Een belediging?” vroeg Blijdaner scherp.

„Ja. Waarom zou God mij het geloof terug geven? Alleen omdat ik het vraag? Maar als God rechtvaardig was, dan zou de omstandigheid dat ik niet vraag, voor hem geen reden zijn om mij dat te onthouden. Hij weet toch, dat ik het nodig heb! Ik kan het niet anders zien: als je bidt zó dat je een gunst vraagt, dan twijfel je tegelijkertijd aan zijn rechtvaardigheid”.

Blijdaner keek mij bedroefd aan.

„Ja”, zei hij toen, „dan heb ik niets meer te zeggen. Als je God wilt narekenen, dan ben ik bang, dat ik je niet helpen kan. Het spijt me, Kardon, het spijt me heel erg”.

„Mij ook”, zei ik.

Hij liet mij zwijgend uit en liep mee naar het hek. Toen we daar waren, sprak hij eindelijk uit wat hij nog op zijn hart had.

„Wat zegt je vrouw hiervan? Is die het met je eens?”

„Nee”, zei ik, „met mijn twijfel niet. Ze kan op mijn vragen geen antwoord geven, maar de consequenties, die daar voor mij inliggen— zover is ze nog niet, zegt ze”.

„Precies”, zei Blijdaner, „zij moet je vasthouden. Ik wil je dit nog zeggen, Kardon, je mag de moed niet opgeven. Heus, dit gaat voorbij. Het komt even hard aan, maar het gaat voorbij. Dus doe niets overijlds. Het zal wel terecht komen”.

„Misschien”, zei ik, „maar daar kan ik niet op wachten”.

„Hoe niet op wachten? Wat bedoel je?”

„Ik kan geen predikant blijven”.

Blijdaner klapte nijdig het hekje weer dicht.

„Wat?! Dus je wilt maar direct.....? En vindt je vrouw dat dan goed?!”

„Ze zou het juist niet goed vinden, als ik het bleef zonder te geloven”.

„Ondoordachte kinderpraat!” zei Blijdaner boos. „Ik dacht dat je vrouw ten minste verstandiger was. Je mag haar uit mijn naam zeggen, dat ik

dat niet begrijp. Helemaal niet! Ik weet zeker, dat Betsy het nooit goed zou vinden, als ik zo iets zou willen”.

Ik keek hem verbaasd aan.

„Niet dat ik ooit zo iets zou willen natuurlijk maar..... Nee, dat begrijp ik niet!”

Toen ik wegreed, stond hij op de stoep, zijn dunne grijze haren woeien om zijn hoofd. Hij heeft mij nooit vergeven.

6

Zelden heb ik me zo moedeloos gevoeld als na mijn eerste sollicitatie-bezoek. Objectief gezien was daar geen reden voor. Dat ik nog geen betrekking had, was geen wonder en ook geen ramp. Tilde had mij gewaarschuwd: „ga er nu niet te gespannen voorzitten. Als de eerste slag niet dadelijk raak is, is het nog niet erg. We kunnen 't immers even uitzingen!” Ook dat was waar, dank zij oom William. Wim, een broer van Tilde's moeder, over wie in het grote gezin nooit anders dan met meelijdende spot werd gesproken — de jongen was doodgoed, maar hij had nu eenmaal twee linkerhanden, en was voor alles te sloom of te dom —, was in de tachtiger jaren naar Amerika gegaan, en had nooit meer iets van zich laten horen. Men kon hem niet eens schrijven, toen zijn ouders waren overleden. Maar in twintig was hij over geweest, waarvoor, dat had eigenlijk niemand begrepen. De bezoeken die hij bij die gelegenheid had afgestoken, kon je met de beste wil van de wereld geen succes noemen. Maar ze duurden gelukkig niet lang: de auto met chauffeur liet hij wachten, terwijl hij zelf stijf en onwennig met een verlegen lachje wat zat rond te kijken, en alleen opstond, als hij ergens een familieportret ontdekte, dat hij van dichtbij wou bezien. Nederlands verstond hij nog wel, maar hij kon het niet meer spreken, en hij had maar heel weinig gezegd in een moeilijk verstaanbaar mengsel van Fries en Engels. Het beviel hem wel in Amerika, het was een vrij goed land. Op de vraag of hij getrouwd was, had hij alleen met een wegwerpend gebaar gereageerd. Voordat hij dan tot ieders opluchting weer opstapte, had hij telkens verzocht de namen van al zijn neven en nichten op te schrijven. En dezen waren het, aan wie hij zijn vermogen bleek te hebben nagelaten. Het waren er zeven en dertig — of eigenlijk drie en dertig, want er waren twee inmiddels overleden en één oom, die blijkbaar als enige dóór had, wat het vragen naar die namen kon betekenen, had zich niet ontzien ook twee kinderen op te geven, die op dat moment al lang dood waren — dus het werd geen geweldige som, maar elfhonderd dollar was toch voldoende om ons over de eerste moeilijkheden van ons nieuwe bestaan heen te helpen.

De laatste maand in de pastorie was niet best geweest. Ik had mijn aftreden willen uitstellen tot na Tilde's bevalling, maar toen ik de indruk kreeg, dat Blijdaner zijn mond niet had gehouden — de vrachtrijder, die onze beide dorpen aandeed, vroeg of het waar was, wat hij ginder gehoord had, dat dominé wegging —, besloot ik het gerucht vóór te blijven en niet langer te wachten met mijn bekendmaking. Ik zag er verschrikkelijk tegen op, en de omstandigheid dat Tilde er niet bij kon zijn, maakte de zaak nog moeilijker, maar ik had alles zorgvuldig met haar besproken, en aanvankelijk leek het geheel uitstekend te verlopen. Ik had de mede-

werking verkregen van de oudste predikant uit de kring, dominé de Krikke. Met veel geduld en volharding had ik de heel dove oude heer mijn verhaal in de hoorn getoeterd, en hij had het tenslotte ook begrepen. Dat ik de kerk wilde verlaten, ontlokte hem geen enkel commentaar, hij was over de leeftijd der verwondering heen, en in deze tijd van verwildering kon je alles verwachten. Maar toen het tot hem doordrong, dat ik zijn hulp inriep, was hij zichtbaar geveleid. Natuurlijk, dat kwam in orde. Ik had hem die zondagmorgen beverig uit het rijtuig helpen stappen — met de bus reizen wou hij niet — en hem vervolgens aan mijn arm naar de consistorie-kamer geleid. Daar bleek zijn doofheid een niet voorzien gemak: zijn hoorn had hij niet bij zich en de tastende informaties van mijn onraad vermoedende ouderlingen hoorde hij eenvoudig niet. Hij zag hen wel praten, maar daarop reageerde hij alleen door bedachtzaam te knikken.

Die dag heb ik me voor het eerst en het laatst een redenaar gevoeld. Ik had de verklaring, die ik zou afleggen, zorgvuldig geredigeerd. Ik wilde mijn bezwaren tegen het Christendom niet vanaf de kansel uitspreken — daarmee zou ik misbruik maken van mijn positie — ik zou na een uiteenzetting, aan welke voorwaarden iemand naar mijn mening moest voldoen om als predikant te kunnen optreden, direct maar zeggen wat ik te zeggen had: het voor dit ambt in elk geval ook onmisbare geloof was helaas niet meer het mijne; uit deze verandering in overtuiging had ik gemeend nu de consequentie te moeten trekken en ik deelde dus mee, dat ik mij genoodzaakt zag bij dezen mijn ambt neer te leggen. Ik zou dan eindigen met de hoop uit te spreken, dat de gemeente er spoedig in zou slagen een nieuwe voorganger te vinden. Het was een goed in elkaar zittend betoog, maar het was te glad en het miste de warmte, die ik het zo graag had meegegeven. Terwijl ik begon te spreken, besepte ik dit plotseling zelf, en een ogenblik dacht ik erover de tekst, die ik vóór mij had, te laten liggen, en zo maar voor de vuist weg, desnoods stamelend, uit te spreken wat mij bezielde, nu ik voor het laatst voor mijn gemeente stond. Ik had tegelijkertijd ook het gevoel, dat ik het nu kón. Eénmaal tenminste zou ik in staat zijn met zoveel directheid en overtuigingskracht te spreken, dat mijn woorden werkelijk dóórkwamen. Maar juist toen zag ik hoe de Krikke zijn bril op zijn voorhoofd schoof om mijn tekst, waarvan hij een afschrift had gekregen, beter te kunnen lezen. Mijn moment van oratorische vervoering was voorbij, ik hield mij correct en vervelend aan wat ik geschreven had, en daalde toen voor de laatste maal moe van de preekstoel.

Van de preek van de oude de Krikke zou ik niet veel kunnen navertellen. Ik herinner mij, dat hij iets zei over mijn besluit: wij konden het misschien niet ten volle begrijpen, maar moesten het niettemin eerbiedigen, al mochten wij het tevens betreuren. Ik weet ook, dat het mij trof, hoe hij zijn publiek wist te boeien. Hij zei niets bijzonders en soms driemaal het zelfde, hij was af en toe de draad een beetje kwijt, maar hij wist dan zo suggestief te zwijgen, dat de gemeente doodstil in spanning zat te wachten op het verlossende woord. Zo had ik het nooit gekund. Maar het was ook niet meer nodig en alles bij elkaar genomen was het heel redelijk gegaan.

Ook de eerste reacties van de kerkeraad leken mij niet onvriendelijk. Men praatte wat over een verrassing, informeerde naar mijn plannen,

maar er viel geen enkel woord, dat erop wees, dat men mij dit weggaan kwalijk nam. En één opmerking van Binninga, de president-kerkvoogd, getuigde bepaald van begrip.

„Dat is, denk ik zo”, zei hij langzaam, „niet een zaak, waar je zo maar van gisteren op vandaag mee klaar bent, wel dominé? Daar hebt u vast een paar dagen langer over gedaan”.

„Wat heb je gezegd?”, vroeg Tilde toen ik haar dit vertelde.

„Dat ik er zeker wel drie maanden over gedaan heb. Hoezo? Had ik dat niet moeten zeggen?”

„'k Weet het niet”, zei Tilde, „ik ben er niet helemaal gerust op”. Maar uitleggen, welke gevaren ze voorzag, kon ze niet.

Woensdagavond kreeg ze gelijk. Een deputatie van kerkvoogden kwam vragen, wanneer ik de pastorie kon hebben ontruimd. Dominé begreep wel, ze wilden niet lang zonder zitten, en als er dan nog wat opgeknapt moest worden, voordat mijn opvolger kwam..... Ik wist dat men er heel lang over placht te doen, voordat men er toe overging iemand te beroepen, en ik was dus op deze haast allerminst voorbereid, maar ik hield me groot, ze zouden geen plezier hebben van deze pesterij. Het was zei ik nu de zeventiende augustus, en het leek mij niet onredelijk één oktober voor te stellen. Ja, zei Binninga, half september was natuurlijk makkelijker geweest, maar met het oog op de positie van mevrouw wilden ze daar dan wel genoeg mee nemen. Ik kon 't niet goed van mezelf gedaan krijgen hen daarvoor te bedanken, en het volgende ogenblik was ik daar blij over. Er was nog iets. Ze keken elkaar aan en toen kwam Binninga er mee voor de dag.

„We weten eigenlijk niet dominé, tot hoe lang we nou moeten rekenen, dat u hier dominé geweest bent”.

„Dat begrijp ik niet”, zei ik strak. Ik begreep het werkelijk niet, maar ik voelde de kwaadwilligheid, en zag, dat de bakker zich niet op zijn gemak voelde.

„Kijk”, zei Binninga met een slim lachje, „u hebt zelf gezegd: om dominé te kunnen wezen, moet je natuurlijk het geloof hebben. En toen u niet meer het geloof had, was u dus eigenlijk ook geen dominé meer”.

Ik zag nog steeds niet, waar hij heen wou, maar ik was op mijn hoede.

„En wat wou u daarmee zeggen?”

„Nou zeggen — dat nou direct niet. Maar als dat al een paar maanden zo is, ja dan maakt dat natuurlijk wel verschil”.

„Hoe bedoelt u?”

„Wij dachten aan het tractement”.

Ik ben er nu, na zoveel jaren, nog een beetje trots op, dat ik mij toen vrij kalm heb weten te houden. Ik stond met een ruk op en liep naar de deur. Mijn handen trilden, ik moest er uit.

„Een ogenblik”, zei ik nog.

Ik had geen plan, ik wist niet wat ik straks moest doen of zeggen, ik wist alleen, dat ik iets verkeerd gezegd zou hebben, als ik daar binnen gebleven was. Overleggen met Tilde ging ook niet, zij mocht zich nu zeker niet op winden. Ik ging op de trap zitten om te kalmeren. De schoften — ik zou hun het liefst verteld hebben, dat zij die paar maanden tractement, die ze mij nu wilden onthouden of misschien zelfs terug laten betalen, voor mijn part konden houden! Maar de weelde van een dergelijk gebaar kon ik mij tegenover Tilde en de kinderen niet veroorloven. Toen ik wat

bedaald was, viste ik een enveloppe uit mijn zak en schreef op, wat ik de heren wou zeggen. Ik weet niet, hoe lang ik daar gezeten heb, maar toen ik met bestudeerde kalmte weer binnen kwam, meende ik, dat er iets van onzekerheid in hun houding was gekomen. Ik bleef naast mijn stoel staan.

„Als ik u goed begrepen heb”, zei ik, „dan bent u van plan mijn tractement niet volledig uit te betalen. Ik ben niet bereid hierover met u in discussie te treden, ik heb recht op mijn tractement tot half augustus”.

„Dominé begrijpt ons verkeerd”, zei Binninga verongelijkt. „Wij wilden er alleen maar eens over praten”.

Ik geloof nu, dat dit waar was. Ze zijn denk ik nooit ernstig van plan geweest een deel van mijn tractement in te houden, maar Binninga wilde zich het genot niet ontfangen, deze mogelijkheid treiterend tegen mij uit te spelen.

„En dat is nu juist wat ik niet wil”. Mijn stem trilde, en ik dacht: er staat niet meer op mijn papiertje, laten ze nu alsjeblieft weggaan. Maar gelukkig gingen ze toen ook. In de gang kwam er nog een Parthen-schot van Binninga:

„Het kan u later nog wel eens spijten, dat we er niet rustig over hebben kunnen praten!”

„Goeienavond”, zei ik.

Ik was doodmoe, toen ik weer in mijn kamer zat.

Ze hebben er nog drie weken voor nodig gehad om mij te berichten, dat ze mij tot half augustus zouden betalen, maar toen had ik er niet eens veel aandacht voor. Tilde had tot het laatst toe leven gevoeld, maar toen het jongetje, dat tenslotte nog met de tang moest worden gehaald, eindelijk ter wereld kwam, was hij al dood. Tilde's groot maar stil verdriet vervulde mij met iets als schaamte. Ik was wel bedroefd, vooral om Tilde's betraande ogen, maar tegelijkertijd betrapte ik mij op een gevoel van opluchting, het zou toch al moeilijk genoeg zijn voor mijn gezin te zorgen.

Intussen moest ik beginnen met de voorbereidingen voor ons vertrek naar de stad. Ik had na veel aarzeling mijn plan alsnog oude talen te gaan studeren, besproken met de oude graecus, wiens colleges ik als jong theoloog al gevolgd had, en zijn reactie was mij niet tegengevallen. Hij keek wel heel bedenkelijk, toen ik hem uitlegde, dat ik mijn studie zou moeten combineren met de een of andere betrekking, maar hij had niet gezegd dat dit onmogelijk was, ik moest het dan maar proberen. Ik was erin geslaagd een niet onaardig bovenhuis te huren in een buitenwijk. Toen Tilde sterk genoeg was om het te gaan zien, had ze tot mijn grote geruststelling het heel zonnig en fleurig gevonden, misschien zou ze de tuin niet eens zo heel erg missen.

De laatste weken in de pastorie herinner ik mij als een ongewoon roezige tijd. Eerst kwam precies op het juiste moment het erfenisje van oom William, en toen we deze verrassing amper verwerkt hadden, beleefden we de krach met zuster Bameer. Sympathiek was ze mij nooit geweest, en na mijn aftreden had ze mij een paar maal gruwelijk geïrriteerd, eerst door met een meewarig gezicht te vragen, hoe ik mij nu wel voelde, nu ik mij van God had afgewend, en later door nadrukkelijk te verklaren, dat zij althans hoopte het geloof van haar kinderjaren trouw te blijven. Op de vraag zou ik graag geantwoord hebben, dat het haar niets aanging,

maar ter wille van Tilde heb ik dat ingeslikt en alleen maar „Goed!” gezegd. Mijn toon was geloof ik niet aanmoedigend. Haar opmerking over het geloof van haar kinderjaren had ik getroefd met „Dat zal best lukken!” Ik moest Tilde toegeven, het was niet aardig, maar gelukkig was de stekeligheid aan de brave zuster ontgaan. Maar nu had ze het ook bij Tilde voorgoed verbruïd. Onze toegewijde Antje, die tijdens Tilde's ziekte voorbeeldig voor de kinderen had gezorgd, zou nog helpen bij de verhuizing, maar als mevrouw dan goed en wel op orde en gewend was, zou zij niet langer blijven: wij konden geen dienstmeisje meer betalen, en Antje wou ook niet zo ver weg van haar Dirk. Maar er tegen opzien deed ze wel, en toen Harm, die blijkbaar iets opgevangen had, zijn verknochtheid demonstreerde door zijn armen om haar hals te slaan en te verklaren, dat hij niet wou, dat ze wegging, barstte ze in tranen uit. Die zelfde woensdagavond achtte zuster Bameer zich geroepen haar te troosten: ze behoefde er niet rouwig om te wezen, dat ze moest veranderen, op ons gezin rustte geen zegen meer, Gods toorn had zich al geopenbaard in de dood van het kind! Tilde liep toevallig in de gang toen dit verkondigd werd in de keuken, waarvan de deur open stond, en toen ze in ontredde bij mij kwam in de studeerkamer, kon ik maar moeilijk uit haar krijgen, wat er precies gebeurd was. Ze had, begreep ik eindelijk, zuster Bameer verzocht zo gauw mogelijk dit besmette gezin te verlaten, als het kon nog voor de nacht, maar anders in elk geval de volgende morgen per eerste gelegenheid. In mijn herinnering is het een onverwikkelijke avond: Tilde na haar eerste nog beheerste reactie volkomen overstuur en weinig toegankelijk voor mijn schutterige pogingen haar te kalmeren, Antje zich in bezorgdheid voor mevrouw verwijtend, dat zij door haar tranen dat nare mens aan de gang had gebracht, en tenslotte de woedend verongelijkte Bameer, aan wie ik na veel gedreun met deuren en gekrijs over mensen, die niet weten wat dankbaarheid is, een extra week loon gaf om vervolgens de deur voor haar open te houden. Ik herinner mij ook nog de laatste maal, dat ik met Tilde in de pastorie-tuin wandelde. De kinderen logeerden bij Tilde's zuster, en wij hadden uit het vuistje iets gegeten te midden van een troosteloze chaos van kisten en meubelen, die er vertrouwd en toch onwennig uitzagen. Het was een zonnige middag en ik geloof, dat ik de weemoed van de herfst haast nooit zo sterk heb ondergaan als toen. Tilde leunde zwaar op mijn arm en wij liepen langzaam, het was niet nodig iets te zeggen. Pas toen we op het punt stonden weer naar binnen te gaan en Tilde zich omdraaide en peinzend nog eenmaal de tuin inkeek, kon ik het niet laten iets te vragen.

„Zullen we er nooit spijt van hebben?”

Tilde glimlachte een beetje triest.

„We konden immers niet anders”, zei ze toen.

ACTIEVE VERANTWOORDELIJKHEID

*Humanisme als grondslag voor cultureel en maatschappelijk werk *)*

Met het onderwerp, dat de titel aangeeft, wordt het thema der Verzuiling aan de orde gesteld. Immers, indien men tot de conclusie zou moeten komen, dat een levensovertuiging, i.c. de humanistische, onmisbaar zou zijn als grondslag voor cultureel en maatschappelijk werk, dan ligt de konsekwentie voor de hand, dat voor dit doel humanistische organen vereist zijn. Maar dit is een konsekwentie die humanisten weinig aantrekkelijk voorkomt. Daarom is het de moeite waard na te gaan of de conclusie inderdaad juist is, en zo ja, in hoeverre en onder welke omstandigheden de zo even genoemde konsekwentie er uit getrokken moet worden.

Bij een dergelijk onderzoek moet men zich rekenschap geven van de Nederlandse verhoudingen, want vragen als deze kunnen niet in abstracto worden beantwoord. Men is toch al te spoedig geneigd tot algemeen beginsel te verklaren, wat in feite antwoord op een concrete situatie blijkt te zijn. In de Verenigde Staten, waar de gedachte van scheiding van Kerk en Staat onder humanisten en ver daarbuiten ten minste zo sterk leeft als bij ons, kan men op die grond b.v. geen begrip opbrengen voor ons onderwijsstelsel, maar men vindt het er heel gewoon, dat kerken en levensbeschouwelijke genootschappen het recht hebben huwelijken te sluiten met burgerlijke rechtsgevolgen. Het beginsel wordt toegepast op, of eigenlijk afgeleid van, een historisch gegroeide situatie. Geen abstracties dus; ook niet t.a.v. het humanisme. Het is onvruchtbaar daarover te praten alsof het een abstracte leer betrof. Dat kan slechts leiden tot op zichzelf logische, maar toch niet reële konsekwenties. Men moet het zien als een antwoord op een uitdaging; als een antwoord op de uitdaging van de moderne wereld, die vele verontrustende aspecten heeft. Zo staat aan het begin van het moderne humanisme, en het ontstaan van de humanistische beweging in Nederland de verontrusting.

Waarover was het ook weer, die verontrusting? Niet over het teniet gaan van oude tradities en ideeën op zichzelf; niet over de dynamiek en het tempo van de moderne tijd; niet over mechanisering, rationalisering, automatisering en de daarmee samenhangende verstedelijking en ontmythologisering van het leven. Maar wel verontrusting over het feit, dat in de plaats van oude tradities en ideeën slechts onzekerheid en verwarring dreigen te ontstaan; dat de dynamiek en het tempo van nu in hun kielzog onrust en verlangen naar sensatie meevoeren; dat mechanisering en rationalisering niet alleen behoeftenvervulling kunnen betekenen, maar ook slavernij der behoeften en zelfzucht; dat verstedelijking en ontmythologisering veelal uitlopen op vervlakking en kleurloosheid. Individueel bezien liggen in dit tijdsbeeld talloze kleine tragedies besloten, van mensen die onder de druk van persoonlijke of maatschappelijke

*) Rede, gehouden op de Socrates-landdag, d.d. 3 april 1960.

rampen de kluts kwijt raken, de levenszin niet meer kunnen ontdekken, en geestelijk of ook maatschappelijk ondergaan. Dat zijn de kleine tragedies: die van de leegte, de verveling, de walging en de ontredde-ning. Maar als straks de nieuwe Hitler, de nieuwe Stalin, of zelfs de nieuwe Napoleon komt, en een nieuwe, zij het demonische levenszin openbaart, dan begint de grote tragedie, waarin al die kleine zich oplossen, en waarin bovendien alles dreigt te worden weggevaagd, wat in de samenleving werkelijk de-moeite-waard is gebleken. Dat is de tragedie van de grote Verleiding der onder-menselijkheid, der anti-humaniteit, der oncultuur.

Wie werkelijk gelooft dat een cultuur slechts leeft door de bezieling, de scheppingskracht, de innerlijke overtuiging, die moet wel verontrust zijn over de toekomst. En die zal zich afvragen hoe de bronnen aangeboord kunnen worden, waardoor het leven van enkelingen en gemeenschap gesterkt en herboren kan worden. Zeker hebben de kerken reservoirs van ervaring, bezieling en vernieuwing, waaruit de gelovige kan putten. Ze zijn in beginsel ook een toevlucht voor de randkerkelijke (en buitenkerkelijke). De kerk laat niet af van hen steeds weer daartoe op te roepen. Maar de meeste buitenkerkelijken zijn voor die roep niet meer ontvankelijk, omdat ze geen ja meer kunnen zeggen op de grondwaarheden van de kerk. Er trilt bij hen niets mee als de roep van de kerk ze al bereikt. Waaruit zullen zij een nieuwe bezieling putten? Hoe leggen zij een zin in hun leven? Waaraan ontleen zij de onmisbare scheppingskracht?

Wie zich aan het antwoord op deze vragen niet wil onttrekken, komt onvermijdelijk te staan in de eeuwenoude en zich steeds weer verjongende traditie van het humanisme. Het gaat terug op het voorchristelijke, griekse en romeinse humanisme, het verstrengelt zich met het christendom en maakt zich er weer van los, het concretiseert zich in de samenleving, en bevestigt zich tenslotte als een wereldwijde levensovertuiging. In zijn ontplooiing blijft het niettemin zichzelf gelijk, geïnspireerd door het ondoorgrondelijke mens-zijn, omlijnd door enkele fundamentele noties van waardebesef, eerbiediging, redelijkheid, verbondenheid en verantwoordelijkheid. Het is met dit erfgoed dat het Humanistisch Verbond voor het forum treedt. Wie deze geestelijke erfenis pretentius meent te kunnen afdoen als „het humanisme van het Humanistisch Verbond”, bedenke wel dat voor dit humanisme Socrates de gifbeker gedronken heeft en Bruno op de brandstapel is geklommen.

Zo treedt het moderne humanisme met een oude en toch nieuwe levensovertuiging in de wereld om een praktische taak te vervullen tot steun van enkelingen en tot versterking van de cultuur. Maar men moet niet denken dat het daarbij met open armen ontvangen wordt. Allicht niet door de christenen, hoewel sommige christenen het humanisme met begrip tegemoet treden; en ook niet door buitenkerkelijke anti-humanisten, zoals fascistten, stalinisten, poujadisten, e.d. Maar ook de meesten van de overige buitenkerkelijken zijn niet geneigd het humanisme met gejuich binnen te halen. Het vormt immers door zijn simpele aanwezigheid al een uitdaging. Het stelt de zin van het mens-zijn aan de orde en doorbreekt de schema's van romantiek, scepticisme, of gezapige sleur. Het vraagt persoonlijke toewijding en materiële offers. Dat wekt — behalve

bij de meest geestdriftigen — aanvankelijk weerstanden, die pas geleidelijk overwonnen kunnen worden. En deze weerstanden geven het aanzijn aan allerlei overwegingen die tegen dit humanisme pleiten. Ze zijn echter dikwijls zo doorzichtig dat ze op de overtuigde humanist geen andere indruk kunnen maken dan uitvluchten.

Het heeft geen zin hier uitvoerig op die argumenten in te gaan. Ze spreken elkaar trouwens tamelijk konsekvent tegen. Het humanisme is te veel kerk, of te weinig, te negatief of te conformistisch, te rationalistisch of te religieus, te beperkt of te ruim, te concreet of te vaag, te praktisch of te theoretisch, te politiek of te wereldvreemd, enz. enz. Daarnaast komen de bezwaren van degenen die - hoewel buitenkerkelijk - niettemin leven uit een persoonlijk geloof en dáárom hun eigen weg willen gaan. Daarvoor kan men alle begrip hebben, al is er binnen het moderne humanisme ook ruimte voor velen van hen. Ook kan men begrip hebben voor de aarzeling van sommigen, die terugschrikken voor de gevaren van sectarisme en hokjesgeest. Maar de humanist zal daar tegenoverstellen, dat leven zonder gevaren ondenkbaar is; en als men ze onderkent, is men ze al half meester. Men kan trouwens een onontkoombare verantwoordelijkheid niet terzijde schuiven vanwege de risico's die de aanvaarding er van meebrengt.

Bij al deze overwegingen komen dan nog, vooral in intellectuele kring, de argumenten ontleend aan de geestelijke modestromingen van het ogenblik: men beroept zich op het non-conformisme, maar vergeet dat juist het humanisme zich keert tegen de moderne verguizing van het menszijn; men verschuilt zich achter scepticisme of neutralisme, maar miskent de noodzaak in een organisatorische samenleving van centra van humane inspiratie, zonder welke er voor scepticisme of neutralisme zelfs helemaal geen ruimte meer over blijft; men coquetteert met het filosofisch nihilisme, dat van een revolutionaire idee bij Nietzsche geworden is tot de modeleer der burgers, die in het sociale nihilisme van een ontredderde wereld een gereede voedingsbodem vindt; aldus vormt zij een subtiel begeleidingsverschijnsel van zelfzucht en sensatiezucht, die onze cultuur bedreigen.

Tegen deze achtergrond is de organisatorische bundeling van humanistische krachten sociaal gesproken een noodzakelijk antwoord in een geïnstitutionaliseerde samenleving. Tegelijk vormt deze ontwikkeling een beslissende fase in de emancipatie van de buitenkerkelijke wereld, die daardoor van „niets" tot „iets" werd, die een eigen gezicht kreeg en een eigen geluid, en vooral ook handen om de eigen taak te aanvaarden. Men kan over deze taak en de wijze waarop zij vervuld moet worden uiteraard van mening verschillen, maar men blijft beneden de maat als men in de discussie hierover het kernpunt uit het oog verliest. Het gaat hier om iets, dat niet naar maatstaven van persoonlijke smaak gemeten kan worden; hier is een proces aan de orde van wijde strekking, waarin een heel volksdeel betrokken is. De emancipatie en de zelfverwerkelijking van de buitenkerkelijke wereld staat op het spel.

Verzuiling?

Zelfverwerkelijking betekent in geestelijke zin ook: bewustwording van onderscheid, dat overigens niet eerst daardoor veroorzaakt wordt. Maar

bewustheid van onderscheid hoeft niet te leiden tot splitsing van verantwoordelijkheid. Integendeel, pas sinds de buitenkerkelijkheid in het humanisme een eigen gestalte kreeg, kon zij optreden als volwaardig partner in een samenwerking met anderen. Daarbij komt dat het humanisme naar zijn aard huiverig is voor verzuiling en bereid tot de breedst mogelijke samenwerking. De wijze waarop het de mens als zodanig in het middelpunt stelt, veroorzaakt een intense afkeer van absolute tegenstellingen die naar humanistisch besef het wezen van het menszijn niet raken. Het euvel der verzuiling vreet in een wereld, waarin de menselijkheid steeds ten dode toe bedreigd is, de mede-menselijkheid in de wortel aan; en toch is deze menselijke verbondenheid het enige gemeenschappelijke uitgangspunt bij de gezamenlijke bescherming en ontplooiing van echt mens zijn.

Intussen verkeert ook het humanisme in Nederlandse verhoudingen in de paradoxale situatie, dat iedere organisatorische vormgeving van de bewustwording schijnt te leiden tot apartheid in de aanvaarding van praktische verantwoordelijkheid. De structuur van onze samenleving brengt immers mede, dat men in deze historische situatie als niet godsdienstig mens slechts de keus schijnt te hebben tussen verloochening van de eigen overtuiging en verzuilde organisatie, als men zijn verantwoordelijkheid op het gebied van de praktische arbeid waar maken wil. De humanist komt aldus in de situatie dat de bewustwording van een overtuiging, die gegrond is in openheid en verbondenheid, dreigt te leiden tot beslotenheid en afzondering. Slechts in enkele sectoren van het maatschappelijk en sociaal culturele werk en op het terrein van de politiek, is van een overigens beperkte doorbreking van dit mechanisme sprake. Men kan blijkbaar ten onzent bijna geen maatschappelijke vormgeving van menselijke verantwoordelijkheid verwezenlijken, zonder onvermijdelijk ingepast te worden in het patroon van de levensovertuigelijke apartheid. Daarbij is het niet allereerst verontrustend dat er verschillen in levensovertuiging zijn, en ook niet dat men dienovereenkomstig organisatorische aaneensluiting zoekt in kerk of genootschap; zelfs is de eigenlijke moeilijkheid niet dat men nu en dan, als de situatie er toe leidt, praktische arbeid op deze grondslag organiseert; maar wat ons verontrust is de vanzelfsprekendheid, waarmee dit organisatiepatroon over alle levensgebieden wordt uitgebreid, de konsekwentie, waarmee het in dienst gesteld wordt van maatschappelijke machtsvorming, en de absolute heilzaamheid, waarmee het zich opdringt aan de subsidiepolitiek van de overheid. Dit is het heilloze automatisme der verzuiling, dat ons bijkans verhindert met en voor elkaar verantwoordelijkheid te dragen.

Als reactie hierop hoort men in humanistische kring wel met een niet geheel begrijpelijke voorkeur spreken over de mogelijkheden van samenwerking met vrijzinnig protestanten. Maar waarom in het bijzonder met hen? Zeker, de verschillen in overtuiging zijn gering, al is het dwaasheid die verschillen te verdoezelen, zolang de vrijzinnigen de naam christen niet zonder zin dragen. Maar men hoeft het naar onze overtuiging immers over de laatste vragen niet eens te zijn om praktisch te kunnen samenwerken. Dan moet evenwel die samenwerking evenzeer mogelijk zijn met vele orthodoxe hervormden, en ook met sommige gereformeerden en katholieken. Wel is de algehele allure van deze groepen dogmatischer en

clericaler, maar als het ernst is met de doorbreking van de verzuiling, moet ook met hen een *modus vivendi* gevonden worden. Door te eenzijdig de nadruk te leggen op de samenwerking met min of meer gelijkgezinden, verdoezelt men de eigenlijke taak, die niet zozeer bestaat in het tot stand brengen van een dikke zuil, als van een echte samenwerking. Daarvoor is evenwel de voorwaarde, dat men zichzelf wordt voor men begint en zichzelf kan blijven als men bezig is.

Maar betekent dat nu inderdaad dat daarbij de levensovertuiging uitdrukkelijk een rol moet spelen? Zijn er niet tallozen die creatief werk doen zonder zich zorgen te maken over een levensovertuiging; en zijn er niet vele cultuurgebieden waarop de levensovertuiging geen rol speelt? In antwoord op deze vragen moet men voorop stellen, dat er verschil is tussen „zich zorgen maken” over de levensovertuiging of de aanwezigheid daarvan. Een levensovertuiging hoort weliswaar niet tot het gebied van het onder-bewustzijn, maar kan wel on-bewust functioneren, zoals spreken en schrijven. Er zijn dan ook tallozen, die zonder veel bewuste overwegingen hun levensovertuiging als het ware intuïtief tot uitdrukking brengen.

Ook zijn er cultuurgebieden - vooral van technisch karakter - waar de levensovertuiging meer een rol speelt bij de bepaling van de relatie tot het geheel van de menselijke cultuur, dan bij de techniek zelf; dat geldt trouwens ook voor de niet-technische gebieden, zodra de nadruk valt op de methoden. Maar in beide gevallen kan de hantering van de methoden en technieken wel degelijk gericht zijn op probleemstellingen, die mede door de levensovertuiging worden aangegeven. En ook bij de ontwikkeling der technieken zelf speelt de levensvisie vaak een grotere rol dan men zich wel bewust is; vooral als het om methoden en werkwijzen gaat die het mens-zijn direct raken. Terloops slechts, zij overigens opgemerkt, dat deze gedachtengang niemand ontslaat van de verplichting van zijn denken redelijke verantwoording af te leggen en zijn stellingen objectief waar te maken.

De strekking van dit alles is, dat de levensovertuiging - dwz. de verschillende levensovertuigingen ieder op hun wijze en hoezeer zij ook onbewust kunnen functioneren - een integrerend element zijn in iedere creatieve cultuur. Daarbij wordt aan iets anders gedacht dan alleen de levens- of wereldbeschouwing in zijn min of meer afgeronde vorm als levens- of wereld-beeld. Dit levens- of wereldbeeld is als het ware het produkt hier en nu van de levensovertuiging die meer een dynamisch, motiverend element vertegenwoordigt, en samenvalt met de innerlijke grond van ons bestaan. Men zou de levensovertuiging kunnen omschrijven als de samenhang van uitgangspunten en geestelijke verworvenheden waardoor de mens met zijn gehele zijn betrokken is op het geheel van zijn bestaansverhoudingen, zover als hij die ontdekt heeft. Zij geeft hem zicht op zijn bestaan en onttrekt hem iedere keer opnieuw aan de chaos en de sleur.

Daarom speelt zij ook een rol in iedere situatie waarin het menszijn in het geding is. In de dagelijkse levensomstandigheden is zo de menselijke confrontatie ook een ontmoeting der levensovertuigingen. Relevant wordt dit echter vooral bij doelbewuste bemoeienis met de medemens. In het bijzonder gelt dit als daarbij het sociaal paedagogische aspect gaat over-

heersen en dit temeer naarmate het contact vollediger is, en de situatie meer-omvattend (bv. bij internaatwerk). De levensovertuiging stelt daarbij een meer intense, originele wijze van innerlijk leven aan de orde, niet zozeer door theorieën, als wel door innerlijke impulsen. Maar dat is toch een zaak van gewone mensenliefde? repliceerde eens een oudere maatschappelijke werkster. Maar is die mensenliefde wel zo gewoon? Zij is veeleer uitzonderlijk, omdat ze helaas beperkt voorkomt, en ze is uniek, omdat ze het mens-zijn op heel ongewone wijze bepaalt. Het sympathieke van het argument is, dat degene die het gebruikt, blijkbaar niet beseft hoe bijzonder zijn standpunt is. Bovendien behoeft die „gewone” (!) mensenliefde ondersteuning van een levensvisie om bestand te zijn tegen levenslange ontmoedigende ervaringen, en niet te verdwalen in de zozeer verwarrende levensverhoudingen. Ook zou ze zelfs kwaad kunnen doen, als ze „blinde” mensenliefde wordt.

„Daarom is deskundigheid de eerste eis”, roept de moderne maatschappelijke werker. „Deze deskundigheid leert ons hoe we mensen kunnen helpen, in volkomen objectiviteit ten aanzien van de levensovertuiging”. Men mag veronderstellen dat wie zo spreekt de liefde, het mededogen niet uitsluit, want er is niets afgrijselijker dan deskundigheid zonder warmte en schroom. Maar er rijst hier een principiële vraag: Waarom eigenlijk deskundigheid? Waarom geen dilettantisme? Waarom de mens geen proefkonijn? Omdat onze visie op de mens dat niet gedooft, omdat het in strijd is met ons mensbeeld. Maar daaruit volgt dat deskundigheid reeds levensovertuiging veronderstelt. Zij maakt die ook volstrekt niet overbodig, want zij kan geen doelen aangeven. Een groep „deskundigen” heeft eens in de praktijk aan een gefantaseerd geval willen demonstreren, hoe men zonder „vooroordelen” een cliënt benadert. Het ging om huwelijksmoeilijkheden. De eerste vraag die zij zich stelden was: „Hoe kan men de man zelf de weg naar zijn vrouw terug doen vinden...” Ze begrepen niet waarom deze probleemstelling zo veel hilariteit in de zaal veroorzaakte. Dat de instandhouding van een huwelijk een „oordeel” is, en zelfs een vooroordeel van levensovertuiging, was deze vermaarde deskundigen blijkbaar geheel ontgaan.

De stelling dat deskundigheid levensovertuiging vervangen kan, staat overigens geheel in het teken van de tijd. Zij past in de heerschappij van de managers en de technokraten. Zij dient ook daarom als een gevaar signaleerd te worden. Deskundigheid is onmisbaar en dilettantisme gevaarlijk, maar zij moet een dienende rol vervullen. In feite betekent dit dat ook een grote plaats wordt ingeruimd aan vrijwilligers. Men mobiliseert hen, althans in ons land, ook weer op grond van een overtuiging, van een levensinzicht. Daar zonder blijft de werfkracht van alle praktische arbeid beperkt. Wel te verstaan: de werfkracht onder hen die de arbeid moeten verrichten. En ook de werfkracht onder hen die de arbeid, althans ten dele, moeten betalen. De offerbereidheid die nodig is om de enorme achterstand der buitenkerkelijken vergeleken bij de confessionele arbeid in te lopen, die offerbereidheid veronderstelt een overtuiging; en deze overtuiging is, vaak meer dan men zelf beseft, een levensovertuiging. Men mag dit, zo men wil, een praktisch aspect noemen, maar het is reëel.

Deze levensovertuiging behoeft de praktische werker ook om niet te

verstikken in zijn deskundigheid, om niet te wanhopen in een lange ontmoedigende praktijk, en om het spoor niet bijster te raken in de ontmoeting met de cliënt. Want ook al is die levensovertuiging niet uitdrukkelijk aan de orde, hij bepaalt niettemin de wijze van zijn van de praktische werker en daarmee het meest wezenlijke van diens bijdrage in de ontmoeting. Zij sterkt hem ook in de momenten dat de confrontatie met leed en verwarring hem te machtig dreigen te worden; zij wekt hem als hij in de routine zal gaan inslapen en de verwachting waarmee hij begonnen is, ongrijpbaar wordt. Daarom heeft hij voortdurend werkcontact met gelijkgezinden nodig, en gemeenschap waardoor hij zich gedragen en gesteund weet. In veel grotere mate dan men wel denkt, wordt deze steun door de praktische werker ontbeerd, zoal niet steeds subjectief dan toch objectief.

Algemeenheid

Indien nu de levensovertuiging zulk een belangrijke rol speelt in het maatschappelijke en sociaal-culturele werk, rijst opnieuw de vraag of dit niet toch moet leiden tot de zuilenopbouw van onze samenleving. Men kan de hier gestelde vraag niet omzeilen door te wijzen op de vergaande overeenstemming in praktische levensopvattingen tussen de verschillende levensovertuigingen. Om te beginnen zijn er ook aanzienlijke verschillen; op het gebied van huwelijk en opvoeding bijvoorbeeld. Wel is er een verheugende tendentie merkbaar om het mens-zijn steeds meer te benaderen van uit de concrete menselijke situatie, zonder vooropgestelde principes te laten overheersen. Dit is een humanisering van de anthropologie die toegejuicht moet worden. Zo ziet men ook dat de theoretische inzichten op allerlei gebieden van praktische werkzaamheid meer en meer gemeenschappelijke verworvenheden van alle levensbeschouwelijke groeperingen worden.

Maar men mag niet voorbijzien aan het feit dat ieder daaraan zijn eigen interpretatie geeft. En tot op zekere hoogte is dat ook legitiem. Immers ook al zouden de levensovertuigingen elkaar volledig ontmoeten in dezelfde praktische opvattingen en de daaraan ten grondslag liggende ideeën als eerbiediging, verantwoordelijkheid, vrijheid en verbondenheid, dan nog is het zo dat die ideeën en opvattingen slechts levend blijven en werkzaam zijn door de inspiratie van de daarachter liggende levensovertuiging. Zonder dat verworven zij tot leefregels, tot recepten, waaruit de bezielende kracht gevloeden is. Christenen en humanisten kennen beide de menselijke verbondenheid, maar alleen vanuit de inspiratie van de levensovertuiging blijft het een levenwekkende kracht.

Maar houdt dat alles nu niet een erkenning van het zuilenstelsel in. Komt men zo niet juist waar men niet wezen wil? Sterker, is het niet een doorzichtige poging om een humanistische plaats in het zuilensysteem te legitimeren en is het niet genoeg om te trachten de principia van het werk zelf werkelijk wáár te maken in de houding en werkwijze van de werkers? Maar die principia zijn principia die met de levensovertuiging ten nauwste samenhangen. Als dit inzicht ons zou verplichten de verzuiling te aanvaarden, dan zouden we ons daaraan niet kunnen onttrekken. Maar gelukkig hoeft de erkenning van deze uitgangspunten ons het gezicht op een gemeenschappelijke menselijkheid niet te benemen.

Dit betoog leidt niet tot aanvaarding van de verzuiling. Maar het geeft wel rekenschap van de wijze waarop vragen van samenwerking in Nederland, ook van humanistische zijde gesteld moeten worden, wil het humanisme principieel en praktisch een bijdrage leveren aan de nederlandse samenleving. Deze samenleving wordt immers bepaald door het feit dat daarin tenminste drie, min of meer tegen elkaar opgewassen geestesstromingen een rol spelen. Daar geen van drieën blijvend kan domineren, hebben zij hun kracht gezocht in de inwendige organisatie van het eigen volksdeel. Ongetwijfeld heeft dat wel een ongeëvenaarde ont-plooiing van particulier initiatief meegebracht; maar ook een bijna tragische onderlinge vervreemding.

In deze samenleving moet nu de opdracht van de algemeenheid, of moet men zeggen de hunkering naar doorbreking van de grenzen, vruchtbaar aan de orde gesteld worden. Principieel is het immers zeer wel mogelijk een algemene organisatie te stichten voor praktische arbeid, ook wanneer het gaat om de volledige contacten in de alomvattende milieus, waarvan eerder sprake was. Maar de eerste voorwaarde daarvoor is de uitdrukkelijke erkenning van de betekenis der levensovertuigingen; niet alleen als een soort privé zaak, waaromtrent iedere medewerker zijn eigen opvatting mag koesteren - dat zeker - maar ook als een kracht, die in het werk zelf erkend wordt. En niet alleen erkend, maar ook gewekt en gesterkt door in het werk ingebouwde contacten, nu eens met gelijkgezinden, dan weer met andersdenkenden. Want hoewel het buitenland leert dat praktische arbeid ook zonder uitdrukkelijke bezinning op de levensovertuiging mogelijk is, leiden de voorgaande overwegingen toch tot de erkenning dat de levensovertuiging een waardevol element in het werk vormt. De vraag wordt dan, hoe met behoud van de bevruchtende betekenis van de levensovertuiging algemene organen zouden kunnen functioneren.

Bestuur, staf en medewerkers zouden uit alle richtingen moeten worden gerekruteerd. Voor elk van de richtingen zou de geestelijke verdieping actief bevorderd moeten worden, niet alleen door algemene samenspraken over levensbeschouwelijke achtergronden, maar ook door sectie-besprekingen per richting en het stimuleren van contacten met de geestelijke leiders en verantwoordelijke instanties van alle richtingen. Aldus zullen de richtingen zich ook met het werk verbonden weten en hun aanhangers opwekken het door hun vrijwillige toewijding en financiële offers te steunen en mogelijk te maken.

Omtrent de cliënten behoeven theoretisch geen conflicten te ontstaan. Bij de ontvangst (de intake) komt het er slechts op aan vast te stellen, wat de cliënt zelf, wellicht onbewust, verlangt en behoeft; waarvan hij gediend is, om de geijkte formule te herhalen. Voorzover dat niet blijkt is het in elk geval van belang de cliënten zodanig over de medewerkers te verdelen, dat bijvoorbeeld een katholieke medewerker een buitenkerkelijke cliënt niet hoeft bij te staan in kwesties over het gebruik van voorbehoedsmiddelen; dat zou de werker in gewetensnood kunnen brengen. In het algemeen zal men orthodox gelovigen niet moeten belasten met huwelijksvragen van vrijzinnigen of buitenkerkelijken, noch dezen belasten met problemen omtrent gemengde huwelijken of opvoedingskwesties in gelovige kringen. Immers, men is er niet met te zeggen, dat de cliënt

zelf beslissen moet. Natuurlijk moet hij zelf beslissen. Maar het gaat er om hoe de situatie, waarin hij zelf beslissen moet, in de ontmoeting gestalte krijgt. Ook de man die met zelfmoordgedachten rondloopt moet zelf beslissen, maar de psychiater of maatschappelijke werker weerspiegelen zijn situatie op zulk een wijze, dat die situatie anders doorlicht wordt dan de man het alleen had gedaan. Daarom is de verdeling der cliënten over de medewerkers een zeer verantwoordelijke beslissing.

Niettemin blijkt uit het voorgaande dat het principieel mogelijk moet zijn praktische arbeid op algemene grondslag te verrichten. Evenzeer blijkt echter uit het voorgaande dat hij die denkt dat dit hier en nu op enigszins belangrijke schaal verwerkelijkt kan worden, niet weet, waarover hij spreekt. Want wij leven niet onder omstandigheden, waarin de voorwaarden voor het hier vereiste wederzijds respect en begrip vervuld zijn. Wij zijn niet bereid - ook de buitenkerkelijken niet! - om de verantwoordelijkheid voor elkaars wijze van werken te aanvaarden. We zijn veel te veel van elkaar vervreemd. We zijn immers verzuild!

Dit betekent intussen niet, dat we ons bij de gegeven situatie neer hoeven te leggen. Er is alles aan gelegen het gesprek tussen de levensovertuigingen omtrent de verzuiling op gang te houden. Want een werkelijke doorbreking van die verzuiling is in de nederlandse verhoudingen alleen mogelijk van de kernen der levensovertuigelijke groeperingen uit, omdat daar ondanks alles de ideële en materiële vermogens grotendeels geconcentreerd zijn. Maar ook voordat een volledige doorbreking mogelijk is, kan er sprake zijn van partiële samenwerking, niet alleen aan de „top”, maar ook in het praktische werk. Er zijn gradaties van algemeenheid denkbaar, zowel wat de werksoorten betreft, als het aantal van de samenwerkende partners. Misschien ook, kunnen soms aanknopingspunten gevonden worden door de aantrekking van andersdenkende medewerkers in het apparaat van een bepaalde organisatie. Maar dit blijft een hybridische maatregel, die intern onklarheid veroorzaakt, en de weerstand bij andere richtingen, die daarin immers geen medezeggenschap hebben, zelfs vergroten kan. Een bijdrage tot doorbreking van de verzuiling is het dan ook eigenlijk niet.

De humanist wil de verzuiling niet. Hij wil de algemeenheid, zoals die hierboven omschreven is. Eigenlijk wil hij nog meer: hij wil dat wij in het werk nog verder naar elkaar toegroeien; hij wil de doorbraak, niet alleen in V.V.D., P.v.d.A., enz., maar ook in maatschappelijke en culturele arbeid, overal waar de levensovertuiging niet zoals in de geestelijke zorg een directe rol speelt, maar wel bepalend is. Hij wil een wederzijdse verstandhouding, waarin zelfs de huwelijksproblematiek en dergelijke vragen over en weer benaderd worden. Hij wil dat niet alleen, hij poogt onophoudelijk het gesprek hierover op gang te brengen en gaande te houden. Hij tracht zich te onthouden van iedere onnodige agressiviteit, ook al zegt hij als het nodig is waarop het staat. En hij trekt zich niets aan van hen, die vlak bij hem staande, hem niettemin tegelijk verwijten dat hij niet agressief genoeg is en dat hij de verzuiling niet voldoende tegengaat. Maar tegengaan van de verzuiling betekent, dat men de ander in zijn overtuiging niet kwetst, als men hem bestrijdt; het betekent de voortdurende bereidheid tot gesprek van de kern der levensovertuiging uit. Dat gesprek is in volle gang.

Maar dit gesprek wordt bedreigd door de populaire anti-verzuilings-rhetoriek. Deze maakt niet alleen sommige gesprekspartners kopschuw, maar zij heeft de neiging zich te richten tegen de zwakste partij, die daardoor nog verder verzwakt wordt. Dat zijn meestal de buitenkerkelijken en in het bijzonder de humanisten; alsof zij de oorzaak zijn van de verzuiling in Nederland; alsof die verzuiling iets minder zou zijn, als er geen humanisten waren. De verzuiling zou niet minder zijn, maar wel zouden de buitenkerkelijken minder meetellen. Juist naarmate zij principieel en organisatorisch meer betekenen, kunnen ze een positieve factor zijn in het streven naar echte algemeenheid. „Echte” algemeenheid, want er is ook een kwasi-algemeenheid, die niets anders is dan een zовеelste zuil. Zij vindt haar voorstanders onder onpartijdige ambtenaren, hoofden van neutrale onderwijsinstellingen en functionarissen van belangenorganisaties; haar aanhang rekruteert zij uit de rand-kerkelijken van allerlei gezindten en de massa der buitenkerkelijken, die op die manier aan de bewustwording ontsnapt; haar ideologie is dikwijls een vaag soort vrijzinnigheid. Daar ze met geen der zuilen iets te maken wil hebben, staat ze eenzaam opgericht, zonder het dak te schoren.

De beslissende vraag op dit gebied is niet algemeenheid of verzuiling. De verontrusting over de verzuiling vindt men overal, in elke kring. Maar als men van algemeenheid hoort, moet men vragen: welke algemeenheid? Algemeenheid die meer wil zijn dan de organisatie van een nieuwe zuil, kan slechts ontstaan door het moeizame contact van de kernen der verschillende groeperingen uit. Daarbij staat men sterker naarmate men organisatorisch meer heeft aan te bieden. De roep om algemeenheid wordt daardoor van een dierbare frase tot een reël voorstel. Bij de verwerkelijking van zulk een voorstel zullen heel grote moeilijkheden overwonnen moeten worden. Het zal een lange, moeizame weg zijn, maar er is geen andere. Humanisten moeten bereid zijn hem te gaan; het is begrijpelijk dat men dat ook van hen verwacht. Maar men kan in goede niet eisen dat zij reeds aan het begin van de weg geestelijk zelfmoord plegen. Daarvoor hebben zij onderweg nog te veel te doen. Er zullen zoals bij iedere zware mars veel uitvallers zijn; maar zij die verder gaan, zullen over de heuvel een wijd uitzicht hebben.

STROMINGEN IN HET CHINESE DENKEN *)

Het oude orakelboek I Tsjing heeft meer dan 25 eeuwen lang een belangrijke inspiratiebron gevormd voor vele chinezen. Aan dit orakelboek zijn door latere wijsgeren allerlei commentaren toegevoegd, die aantonen hoe waardevol ook door wijsgeren de praktijk van het orakelen gevonden werd. Eén van de meest diepzinnige commentaren werd toegeschreven aan niemand minder dan Confucius (551-479 v. C.), van wie bekend is, dat hij zich intensief met de studie van de I Tsjing heeft beziggehouden. In dit commentaar komt de volgende passage voor:

„De wijzen beschouwden al de gecompliceerde verschijnselen en verschijningen in het Al-onder-de-Hemel, letten op hun karakteristieke verschijningsvormen, en brachten ze onder in typen (categorieën). Deze typen zijn symbolen. De wijzen onderzochten alle mogelijke gebeurtenissen onder de Hemel. Ze letten er op hoe al dit gebeuren ineen vervlochten is. Ze deden dit met de bedoeling doelmatig te kunnen zijn bij hun handelen. Ze poogden te komen tot gerechtvaardigde oordelen en uitspraken, met de bedoeling die beslissingen te kunnen nemen die gunstig zijn onder de geboden omstandigheden”.¹⁾

Deze beroemde passage bevat de sleutel tot het eigen karakter van het chinese denken.

Allereerst kunnen we opmerken, dat er een neiging is zich te spiegelen aan het voorbeeld van de „wijzen” uit het verleden. Deze neiging was kenmerkend voor de confuciaanse school, die gedurende 20 eeuwen de officiële filosofie in China heeft beheerst. Dit beklemtonen van het onaantastbare gezag van het oude en klassieke, typerend voor een humanistische denkwijze, is waarschijnlijk één van de factoren geweest, die de continuïteit van de chinese cultuur-historische traditie hebben bevorderd. Door zich te beroepen op uitspraken van een algemeen erkende autoriteit kan men zelfs revolutionaire theorieën makkelijker ingang doen vinden. Wat dit betreft is er ook nu in de praktijk van het autoritarisme niet veel veranderd.

Belangrijker is echter, wat de passage ons leert over de wijze waarop de chinese denker de natuur bezielt. De denkende mens, geconfronteerd met de verwarrende veelheid van verschijnselen in zijn levenswereld, zal in het algemeen trachten deze veelheid samen te vatten in een bepaalde ordening, haar te begrijpen in een of andere wetmatige samenhang. Alleen dan kan hij zijn weg vinden in het doolhof van verschijnselen en gebeurtenissen. Kennis van wetmatigheid stelt hem in staat iets af te leiden, te concluderen, te voorspellen. Het is geen wonder de aanloop tot het wijsgerig denken over wetmatigheid te vinden in een orakelboek. Dat betekent niet dat dit denken is blijven steken in het orakelen. Er is wel degelijk een latere ontwikkeling en uitbouw op gevolgd. Maar het karak-

*) Voordracht gehouden op 21 juli 1960 voor de Zomerschool van de Stichting Socrates.

¹⁾ Vg. Fung Yu-lan, *The spirit of Chinese philosophy*. London (Kegan Paul) Ch. 5.

ter van deze latere ontwikkeling in het chinese denken verschilt van dat in bv. het europese en indiase denken. Het is daarom, dat men moeilijkheden ondervindt, wanneer men begrippen als „natuurwet”, „natuurlijke wetmatigheid”, en dergelijke, van het ene denkstelsel in het andere wil transponeren. Voor een juiste waardering is het noodzakelijk deze fundamentele verschillen te onderkennen.

Spreeken van wetten betekent het willen zien van samenhangen en verbanden. Zo'n wetmatig verband kan in principe van drieërlei aard zijn: *causaal*, *finale* en *normaal*.²⁾ Nu kunnen wij, globaal schematiserend, opmerken dat de causale denkwijze vooral in het europese denken, met name in het natuurwetenschappelijke denken, de finale denkwijze in het indiase denken, met name in het religieus gerichte denken, en de normale denkwijze vooral in het chinese, sterk ethisch-esthetisch georiënteerde denken zich hebben ontwikkeld. Op deze wijze is een historische evolutie als het ware in drie verschillende dimensies mogelijk geweest. En dan gaat het niet alleen om het denken in de filosofische scholen, maar om alle uitingen van dit denken in religie, wetenschap, kunst, levenstrant en samenleving.

Causale wetmatigheid is een wetmatigheid van oorzaak-en-gevolg. Het westerse denken, culminerend in de moderne natuurwetenschap, ziet de natuurlijke wetmatigheid vooral als *causaal* verband. Dit denken probeert heel het natuurgebeuren te herleiden tot „materiële” natuur-oorzakelijkheid. Het is voornamelijk gericht op verklaren. Het weten van het hoe in de samenhang der dingen wekt in de wetende een innerlijke klaarheid, die wijsgerig bevredigt. De wegen naar dit verklarende weten zijn veelvuldig en gevarieerd. Men kan het zoeken in de wezenschouw der ideeën, men kan het analyseren in de logische redenering en metafysische ontleding, men kan het benaderen via het wetenschappelijke model, men kan het toetsen in de experimentele verificatie. In het weten om de wille van het weten vindt het westerse denken zijn eigen rechtvaardiging. Met het zuivere weten van de causale grond houdt dit denken op. De toepassing ervan in de techniek, hoe gewichtig ook in zijn cultuurhistorische konsekventies, is maar aanhangsel. Deze techniek is geen doel van de wetenschap, en dient zelf geen doel. Hij groeit als het ware in het wilde weg, zonder onderworpen te zijn aan een menselijke bestemming. Het technische is in de westerse samenleving louter aanwezig als een zo-maar-zijnde, omdat de denkende mens die hem voortbracht zich geen reenschap heeft afgelegd van zijn noodzakelijk-zijn. Daarom is niet de techniek aan een menselijke bestemming gebonden, maar is eerder de mens in zijn bestaan door de techniek overwoekerd.

Een finale wetmatigheid is een wetmatigheid gericht op een doel. Het indiase denken, sterk religieus getint, is overwegend teleologisch. De natuurwet, waaraan al het kosmische gebeuren onderworpen is, heeft voor de indiase denker een spiritueel karakter. Het universum, waaraan de mens participeert, is een manifestatie van een spirituele, goddelijke doelwerkelijkheid, een realisatie van een goddelijk plan als uiteindelijke bestemming en universele verlossing. Heel het indiase denken is gericht

²⁾ Vg. Kwee Swan Liat, Confucianisme, in *Tot welk doel zijn wij op aarde*. 's-Gravenhage (Boucher) 1955.

op verlossing. Het weten van de ware werkelijkheid achter de sluier van begoochelende verschijningen wekt in de wetende een innerlijke loslating, die wijsgerig bevrijdt. De wegen naar dit verlossende weten zijn veelvuldig en gevarieerd. Men kan het bevorderen in volgehouden askese, men kan het nastreven in geduldige meditatie, men kan het doordenken in systematisch onderzoek, men kan er zich voor open stellen in devotie en religieuze overgave. In het doorbreken van de verketenende werking van het onweten vindt het indiase denken zijn hoogste rechtvaardiging. Zo dit denken een techniek heeft voortgebracht, dan is dat een psychomentele techniek, die de ontwikkeling van de menselijke persoon van het vegetaal-animale richt op zijn spirituele bestemming.

De wetmatigheid, die het chinese denken in het kosmische gebeuren ziet, is geen materiële natuurwet zoals in de westerse natuurwetenschap en geen spirituele natuurwet zoals in de indiase religiositeit, maar een natuurwet van ethisch-esthetische aard. Het chinese denken is niet causaal naar achteren gericht op het vinden van de oer-zaak van alles, en niet finaal naar voren gericht op het vinden van een doel van alles, maar normaal gericht op het vinden van de onmiddellijke bestemming in het hier-en-nu. We bedoelen hier *normaal* in de oorspronkelijke zin van norm-zoekend en norm-verwerkelijkend. Voor de chinees is deze norm in elke situatie zelf immanent aanwezig. De denkende-en-handelende mens realiseert in het bewuste denken-en-handelen zelf de norm van zijn mens-zijn. Hij participeert in het kosmische gebeuren, doordat hij in zijn beslissende positie tussen Hemel en Al-onder-de-Hemel de ethische natuurwet voltrekt. Alle denken is bewust zoeken naar de immanente norm van al het gebeuren en alle denkend-handelen is bewust pogen te realiseren wat als norm gegeven is. Het denkend-zich-verstaan-met-de-werkelijkheid is een noodzakelijke opdracht. Door het denken komt men tot weten (van de norm) en door het omzetten van het weten in konsekwent handelen voltrekt men de realisatie (van de norm).

Zo is heel het chinese denken al vanouds gericht op onderzoek: onderzoek der dingen in de omringende natuur en onderzoek van zichzelf als menselijke natuur. Maar dit onderzoek van de natuur heeft een heel ander karakter dan het moderne natuurwetenschappelijke onderzoek. Het gaat niet om het vinden van de causale grond maar om het vinden en realiseren van de immanente norm. Reeds enkele eeuwen voor de christelijke jaartelling hadden de chinezen een encyclopedische kennis omtrent de natuur vergaard. Ze bestudeerden de loop van sterren en planeten, noteerden ijverig het voorkomen van allerlei verschijnselen, kenden de structuur, de werking en het gebruik van planten en kruiden, hadden hun ideeën over de eigenschappen en invloeden van mineralen en gesteenten, bestudeerden de levensgewoonten van dieren en naburige volken. En ze deden dit alles niet om te weten uit louter nieuwsgierigheid, maar met de centrale overtuiging, dat alles in elkaar vervlochten is in een wetmatig universeel proces.

Vele westerse sinologen hebben zich afgevraagd, waarom de chinezen, ondanks hun intense belangstelling voor de omringende natuur en hun ijverig en systematisch speurwerk, niet uit zichzelf een natuurwetenschap in de moderne westerse zin hebben ontplooid. Aan technische vindingrijkheid heeft het hun niet ontbroken. Verschillende technische

vindingen (kompas, buskruit, boekdrukkunst) hadden zij reeds op hun naam staan lang voordat de europeanen er aan toe waren. Ook nu doen ze in het algemeen in technische vaardigheid en vakmanschap niet voor andere cultuurvolken onder. Joseph Needham heeft in een magistraal werk trachten aan te tonen, dat de chinezen wel degelijk een „natuurwetenschap” hebben ontwikkeld, die naar inhoud veel rijker is, dan men tot nu toe in het westen vermoed heeft.³⁾ Maar het karakter van dit weten verschilt fundamenteel van het theoretische weten van het westen. Needham brengt dit terug op het verschil in opvatting over het begrip „natuurwet”. Ook hij komt tot de constatering van een analoog onderscheid tussen wat wij hebben aangeduid als causaal en normaal denken. De chinese denker gaat in het zoeken naar de wetmatige samenhang minder ver terug dan zijn westerse collega. De laatste neemt met minder dan de „feitelijke”, „objektieve” en „experimenteel verifieerbare” werkelijkheid geen genoegen. De confrontatie met het westerse natuurwetenschappelijke weten heeft in de inhoud van het chinese weten veel onhoudbaars aangetoond. Maar omgekeerd, heeft veel in het chinese weten een direkter praktische betekenis dan in het westerse weten. Het westerse denken gaat daar minder ver dan het chinese, waar het met het bereiken van een bevredigende verklaring ophoudt inplaats van het weten ook konsekwent in realiserende handeling om te zetten. Voor het westerse denken is de verificatie, voor het chinese denken de realisatie onmisbaar. Het chinese denken gaat in het zoeken naar een doelmatige bestemming minder ver vooruit dan het finale denken in India. Voor het finale denken gaat het om de *uiteindelijke* bestemming, voor het normale denken om de *onmiddellijke* bestemming. Het eschatologische element is in India veel sterker aanwezig dan in China. Het Ch'an- of Zen-boeddhisme heeft deze eschatologie praktisch geheel laten schieten. Daar staat tegenover dat het chinese denken zich veel sterker bewust is van de menselijke, d.i. historische en sociale werkelijkheid dan het indische. Globaal schematiserend kunnen we zeggen, dat in het europese denken de kern van het objectveld wordt ingenomen door de fysisch-materiële, in het indische denken door de ideëel-spirituele, en in het chinese denken door de ethisch-sociale werkelijkheid. Houden we deze fundamentele verschillen in karakter goed voor ogen, dan is het mogelijk elk van deze complexen in hun rijke innerlijke variatie en evolutie als een zinvol samenhangend geheel te overzien. De karakterisering als „normaal denken” gaat op voor de hele historische ontwikkeling, van de primitieve kern van het oude orakelboek tot aan de „marxistisch-maoistische” uitspraken van het chinese communisme. Enkele varianten in deze ontwikkeling willen we hier nader belichten, met name die welke voor een humanistisch mens- en wereldbeeld van belang zijn. Het norm-gerichte denken is gebaseerd op een reeks grondovertuigingen, die we impliciet door de hele ontwikkeling heen kunnen terugvinden. Alles in het universum is betrokken in een proces van voortdurende wording en verandering. De mens participeert in dit proces en neemt er

³⁾ Joseph Needham - Wang Ling, *Science and civilization in China*. 10 vols Cambridge University Press 1954-

een unieke plaats in. Hij heeft een sleutelpositie tussen de Hemel en het Al-onder-de-Hemel. Deze „Hemel” hebben we niet in theologische zin op te vatten. Hemel en Al-onder-de-Hemel vormen alleen onderscheiden gebieden in het totaal, waarin zich het proces van de verandering voltrekt. Hemel, Mens en Al-onder-de-Hemel (Aarde) zijn gezamenlijk betrokken in dit proces. Een fundamentele karaktertrek van dit proces is de dialektiek. We vinden de grondgedachte van deze dialektiek, ruim 20 eeuwen voor Hegel en Marx, terug in vele uitspraken van de I Tsjing (het Boek der Verandering) en de Tao-te-tsjing (het Boek van Weg en Deugd). „Wanneer de dingen hun volle wasdom bereikt hebben verouderen zij. Dit is natuurlijk. Vasthouden of forceren is in strijd met Tao. Wat in strijd met Tao is verspilt zich.

„Het is de Weg des Hemels om weg te nemen waar te veel is en aan te vullen waar te weinig is.

„Het zachtste in het Al-onder-de-Hemel werpt zich op het hardste in het Al-onder-de-Hemel. Er is in het Al-onder-de-Hemel niets zachter of zwakker dan water, maar in het te niet doen van wat hard en sterk is, gaat er niets boven. Zonder dwang dringt het door in wat geen voegen heeft. Door zijn negatieve karakter wordt dit vergemakkelijkt.

„De hoogste goedheid is als water. De goedheid van het water bestaat daarin, dat het de tienduizend dingen bevoordeelt zonder zich te forceren. Het blijft van nature op de laagste plaats die alle mensen verachten. Daarom komt het 't dichtst bij Tao”.⁴⁾

Tao is de dialektische eenheid van zijn en niet-zijn. Tao is de weg van al het kosmische gebeuren, het wordingsproces van alle leven, dat nooit is, maar altijd verandert. Bewust-zijn van de dialektiek heeft een relativerende werking. Het betekent zich realiseren van de veranderlijkheid en vergankelijkheid van alle dingen. Het betekent een opruimen van allerlei remmingen en barrières. De Tao-te-tsjing is ontstaan in een tijd die veel gelijkenis vertoont met de onze. Een tijd van staatkundige chaos en politieke overspanning, die tegelijk met de grote sociale spanningen ook in de mensen psychische spanningen opwekt. Het menselijk leven lijkt doelloos en zinloos. In zo'n tijd van overspanning is wat het allereerst noodzakelijk wordt de ontspanning. Volk en wereld moeten, zoals ook nu, nodig tot rust komen. De ontspanning wordt bereikt door de radikale ontzuivering, door de niets-ontziende relativering. Moraal, menselijke gevoelens, lijden, schuld worden meedogenloos gerelativeerd. Er is een innerlijke moed voor nodig. Maar in die dialektische relativering worden de obstakels gesloopt die de mens in de weg staan tot zijn norm-gerichte realisatie.

Het *woe-wei* van de Tao-te-tsjing is namelijk geen passivisme, geen nihilistische berusting, geen fatalistische overgave. De Tao-te-tsjing geeft antwoord, niet op de vraag naar het *zijn*, maar op de vraag naar de *zin*. Hierin verschilt het weten van de chinese denker fundamenteel van het weten in de wetenschap. Het gaat niet om het weten van zijn en niet-zijn. Het gaat om de ervaring van de zin van zijn en niet-zijn. Die zin van zijn en niet-zijn is de immanente norm. Door die norm te verwezenlijken beantwoordt men aan de onmiddellijke bestemming van het concrete

⁴⁾ *Tao-te-tsjing*, 55, 77, 43, 8.

bestaan. De zinrealisatie na te streven in alle stilte en eenvoud is het doel dat de Tao-te-tsjing ons wijst. Het is het gaan van de Weg (Tao). Al gaande ontwikkelt men een vermogen, een deugd (te), het vermogen dat samenhangt met de realisatie. Men kan de groei van dit vermogen in zich ervaren, bewust ervaren als een innerlijke zekerheid, als iets zinvol, als geluksgevoel, als levensvervulling. Een innerlijke zekerheid van weten en een uiterlijke zekerheid van leven-kunnen.⁵⁾

De weg van de Tao-te-tsjing is de weg voor de enkeling. Hij voert van het gejaag en het geharrewar van de ambitieuze politiek en de culturele oververzadiging naar de rust van de innerlijke verstillig en rustieke eenvoud. Het is de weg van de *transhominale realisatie* die de mens voert naar een individuele norm, non-conform aan wat tot moraal en traditie is verward. Het taoïsme geeft een individueel antwoord op het probleem van de menselijke realisatie.

Naast dit individuele antwoord bestaat er ook een kollektief antwoord. Dit antwoord vindt men in de school van Confucius en Mencius. Taoïsme en confucianisme zijn twee varianten van een zelfde denkvorm. In tijden van chaos oefent het taoïsme een grotere aantrekkingskracht uit op sceptische naturen, in tijden van hernieuwde ordening oefent het confucianisme een grotere bekoring uit op activistische naturen.

Het confuciaanse denken wordt beheerst door het thema *harmonie*. De mens is een deel van een alomvattend geheel. Zijn centrale taak is om in dit geheel de harmonie te bevorderen en te bewaren. Hij kan dit doen door de immanente wetten van het universum te kennen en te voltrekken. Tussen het natuurlijke gebeuren aan de ene kant en de menselijke handelingen en lotgevallen aan de andere kant, bestaat er volgens de confuciaanse opvatting een absolute wederkerigheid en strikte correlatie. Iedere menselijke handeling moest een gevolg hebben in het natuurgebeuren en elk natuurverschijnsel was een voorbode van wat zich in de menselijke samenleving ging afspelen. Het is de taak van de mens van dit totale gebeuren de wetten of normen te kennen en toe te passen om de harmonie in het universum te bewaren. De bron van die normen-kennis was voor de confucianisten de overlevering. Van geslacht op geslacht hebben de voorouders ijverig alle verschijnselen en hun konsekwenties opgetekend en bewaard voor het nageslacht. Deze verzamelingen en kronieken zijn als klassieken in hoge ere gehouden. Kennis van de historische beslissingen, met alle daaruit voortvloeiende gevolgen, was een eerste vereiste op de ambtenaren-examens. Zo werd China 2000 jaar lang geregeerd door zijn schriftgeleerden. Totdat de botsing met het westen aantoonde dat deze kennis de nodige wetenschappelijke verificatie miste, en vervangen moest worden door moderne wetenschap.

Essentieel in de kennis van oude ceremoniën was echter niet het weten zelf, maar het juiste gevoel voor wat behoorlijk was, een besef van decorum, een zedelijk bewustzijn. Dit besef van decorum, li, is één van de vijf confuciaanse hoofddeugden. Een man van li is een man van „goede zeden”, hij die uit een innerlijk normbesef weet hoe het hoort in de men-

⁵⁾ Vg. Kwee Swan Liat, De betekenis van Lao Tse's denken voor onze tijd, in *Grote filosofieën en de huidige mens*. Amsterdam-Antwerpen (Wereldbibliotheek) 1960.

selijke samenleving, die zijn juiste plaats weet in de menselijke verhoudingen en ook daarnaar leeft en handelt. Het bestuderen van het verleden dient er toe dit besef te ontplooien en te verlevendigen. Het verleden immers kent zijn figuren van deugd en ondeugd. Het bevat ook de historische rechtvaardiging of veroordeling achteraf van iedere beslissende handeling. De confucianisten hadden een volstrekt vertrouwen in deze historische rechtvaardiging. Nog steeds is dit vertrouwen in het chinese volk verankerd. De historische rechtvaardigheid kan onmogelijk gedogen dat een tiran of uitbuiters lange tijd ongestraft zijn praktijken kan uitoefenen. Het zedelijk bewustzijn van de tijdgenoten moet opklaaren tot revolutionaire verontwaardiging. De disharmonie moet zich zelf corrigeren en de harmonie weer hersteld worden. Zo heeft het levende contact met het verleden een opvoedende waarde. Het is de bron voor een levend blijvend normbesef.

Zedelijke verplichtingen hebben betrekking op de verhoudingen van mens tot mens. De mens is geen op zichzelf staand wezen. Hij leeft en denkt in een menselijke gemeenschap. Zijn mens-zijn constitueert zich pas in deze intermenselijke relatie. Het chinese denken is hierin steeds zeer concreet geweest. Het gaat niet om „de” mens als abstractie, maar om concrete menselijke verhoudingen. Van deze menselijke verhoudingen worden er vijf met name genoemd, namelijk die tussen vorst en onderdaan, tussen vader en zoon, tussen man en vrouw, tussen oudere broer en jongere broer, en tussen vriend en vriend. De juiste verhouding die er tussen elk in deze vijf betrekkingen hoort te zijn wordt uitgedrukt in een positieve norm: loyaliteit, ouderliefde, huwelijkse trouw, broederlijke genegeheid, vriendschap. Voor elke relatie is een specifiek gedrag vereist. De Loen Yu (Analecten) laten Confucius op een vraag naar wat een goede regering is antwoorden: „(Er is een goede harmonie, als) de vorst vorst, de minister minister, de vader vader, en de zoon zoon is”.⁶⁾ Dit betekent dus dat er harmonie is in de samenleving, als ieder in de gegeven relatie zijn juiste plaats weet en er naar leeft en handelt.

Analoge verhoudingen als tussen menselijke individuen zag men ook tussen families, tussen clans, tussen staten en volken. Alles vormt tezamen een dynamische hiërarchie. Elk onderdeel vervult hierin een noodzakelijke en zinvolle functie. Ook de verhoudingen in het universum zijn van analoge aard. De totale ordening in het universum wordt niet beschouwd als een fysisch-materiële, maar als een zedelijke. De li is een alomvattende zedelijke wet. In de Tso Tsjuan wordt gezegd: „De Li maakt de standaard uit van de Hemel, het beginsel van het Al-onder-de-Hemel, en de levensregel van de Mens”. In deze visie zijn Hemel, Aarde en Mens deelgenoten. Het besef van de norm is de grondslag voor het harmoniëren van de kosmos.

Het gaat niet om een oorzaak noch om een doel, maar om een *taak*. De oerwet is als norm in het wezen van de situaties zelf verankerd. Het leven is niet volledig causaal gedetermineerd, evenmin volgens een goddelijk plan volledig op één doel gericht. Het zijn wij zelf, die in ons de wet voltrekken, door dat wat wij als goed, waar en schoon oordelen te realiseren. Hierin zijn we wezenlijk vrij.

⁶⁾ Loen Yu, XII, 11.

De taak van de vorst is om (waarachtig) vorst te zijn, van de minister om minister te zijn, voor de vader om vader te zijn, voor de zoon om zoon te zijn. Het zich conformeren aan een innerlijk normbesef wordt aangeduid als „rectificatie”. Rectificatie van verhoudingen en situaties houdt in het juist aanvoelen en beoordelen van wat in die concrete verhouding of situatie *normaal* is en dit normale ook realiseren. Deze term rectificatie wordt ook door de communistische leiders gebruikt, en dan in de zin van conformeren en realiseren van wat in marxistisch-maoistische opvatting normaal wordt geacht.

De taak van de mens is om (waarachtig) mens te zijn. Het leven van de mens betekent in diepste wezen voortdurende mens-wording. De mens is nooit af, hij is voortdurend onderweg. Het gaat er om te weten wat de juiste weg (tao) is. Deze weg te leren kennen en te gaan is verwezenlijking van de onmiddellijke menselijke bestemming. Wat is het wat de mens pas tot waarachtig mens maakt? Dat is het waarachtig menselijke. Dat zijn de „deugden”. Door deze deugden in zich te verwezenlijken wordt men mens, voltrekt men de oerwet van het bestaan, realiseert men de harmonie in het Al. Kennis van deze immanente deugden is wezenlijk zedelijke kennis, kennis van een in het wezen der dingen en mensen verankerde zedelijke norm. Deze kennis krijgt men niet door een wetenschappelijk onderzoek, evenmin uit een openbaring van een goddelijk plan, maar uit een normgericht „onderzoek der dingen” (*ko woe*).

De concrete, immanente normen van iedere verhouding of situatie zijn tegelijk deugden en vermogens. Ze worden ervaren als zedelijke deugden. Beoefent men deze deugden in de volste zin, dan groeit daarmee een vermogen. Het vermogen, namelijk, om waarachtig mens te zijn. Het ware betrachten van de deugd is niet louter plicht. Men groeit er in op, en langzamerhand bloeit er als het ware een nieuwe wereld voor ons open, een nieuwe ethisch-esthetische werkelijkheid, die intens reëel wordt voor die geleerd heeft deze te ervaren en te beleven. Naarmate het menselijke zich in ons ontplooit, groeit er een besef van de diepte en het oneindig zinnvolle van dit mens-zijn en participeren in het Al. Er is dan een onbeschrijflijk weten van het waarachtig goede en schone in onszelf en in het universum, dat aan de ene kant wijsheid is en aan de andere kant een grenzeloos vertrouwen in de waarheid van dit weten. Het is een trefzeker weten, dat naar buiten afstraalt als levenszekerheid. Het leven zelf is niet veranderd, maar de mens die dusdanig is geïntegreerd en ten volle mens is geworden, leeft dit leven ook in de kleinste alledaagse dingen met een volheid, zekerheid en intensiteit, die maar in zeldzame gevallen zo ervaren kunnen worden.

De deugden in het confuciaanse stelsel zijn maatschappelijke deugden. De mens wordt pas waarachtig mens in de levende gemeenschap met de medemens. „Hij die de deugd beoefent staat nooit alleen” zegt de Loen Yu.⁷⁾ De beoefening van de deugd geeft een gevoel van menselijke lotsverbondenheid.

Het taoïsme heeft de nadruk verlegd op de verhouding van mens tot

⁷⁾ Loen Yu. IV, 24.

⁸⁾ Vg. Kwee Swan Liat, Mens en dier in het Boeddhisme, in *Mens en Dier*. Utrecht-Antwerpen (Standaard) 1954.

natuur. Ook het chinese boeddhisme heeft de verbondenheid van de chinese mens met de natuur, met al wat leeft en mede-lijdt, versterkt.⁸⁾ Ook in dit chinese boeddhisme is de boeddha-natuur de immanente norm die alle wezens eigen is. Tegengesteld aan het confucianisme zoekt echter het boeddhisme, met name het Ch'an-boeddhisme, deze norm-natuur niet in de uiterlijke situaties en verhoudingen. Het weten van de waarheid, het zo-zijn van alle gebeuren, wordt bereikt in een plotselinge innerlijke verlichting. In deze toestand van verlichting vallen alle onderscheidingen tussen subjeet en objekt weg. In een volledige identifikatie met de Boeddha-natuur wordt de verwantschap en wezenlijke verbondenheid met al het zijnde en mede-lijdende ervaren. De dichter-filosoof tracht dit te duiden in de eenheid van zijn en niet-zijn, van handelen en niet-handelen. De beeldende kunstenaar tracht het wezenlijke en onzienlijke zichtbaar te maken in een concrete gestalte.

De grote bloei van de natuur-schilderkunst heeft sterk de invloed van taoïsme en boeddhisme ondergaan. Men heeft deze schilderijstijl zowel impressionistisch als expressionistisch genoemd. Nog duidelijker wordt het eigen karakter van deze kunst, wanneer wij de verwantschap met het normale denken onderstrepen. Het gaat in deze kunst niet om een vorm-getrouwe maar om een norm-getrouwe uitbeelding en gestaltegeving. Calligrafie en schilderkunst zijn alleen te waarderen voor hen, die zelf in zich de norm gerealiseerd hebben. Op grond van norm-identiteit erkent en herkent men de vloeiende penseelstreek als schoon en het uitgebeelde dier of plant of landschap als wezensverwant. Alleen uit deze natuur- en normverwantschap kan men schilderen. Ook hier weer die innerlijke trefzekerheid, die remmingsloos voortvloeit uit het weten-en-kunnen van de norm-realisatie.

De door het boeddhisme beïnvloede kunst is empathisch en evocatief. De ervaring van identiteit met het mede-lijdende wekt een stemming op van verbondenheid en mededogen. Maar leven en lijden worden integraal opgenomen in de al-omvattende zo-heid. Norm-realisatie is oordelen zonder veroordelen. Het smartelijke en het verblijdende worden beide aanvaard in een harmonie der tegendelen. De dichter-filosoof getuigt van deze innerlijke eenwording. In die innerlijke eenwording zijn de strijdige tegendelen verzoend. Nirvana is een toestand van innerlijke rust en verstillig. De verlichte ontwaakt in de serene rust van het begrijpende en al-omgrijpende zo-zijn.

Alle kunstuiting is duiding van dit woordloze en beeldloze ervaren van de zo-heid. Het wijst heen naar iets dat alleen in gelijkgestemdheid herkend wordt. De flitsende, trefzekere evocatie volstaat. Een enkele dichtregel zegt meer dan een lange levensroman. Voor de buitenstaander is de inhoud absurd, omdat de communicatie niet aanslaat.

Twee jonge dichters uit de 5e eeuw hebben onafhankelijk van elkaar hun gevoelens vertolkt in een simpele dichtregel. Zes eeuwen later ontdekte de staatsman en dichter Wang An-shih (1021-1086) deze regels, verbond ze met elkaar en voorzag ze van een commentaar.

⁸⁾ Vg. Chang Chung-yuan, Selfrealisation and the inner process of peace, in *Eranos Jahrbuch* 1958, Bd. 27. Mensch und Frieden. Zürich (Rhein Verlag) 1959.

De wind gaat liggen, maar de bloesems blijven vallen.

De vogels zingen en de stilte van het dal is nog dieper.

De eerste regel, aldus Wang An-shih, wijst op een gebeuren in een niet-gebeuren. De tweede regel op een niet-gebeuren in een gebeuren. In de harmonie der tegendelen voelen we onszelf één met de twee dichters en de commentator, onderling gescheiden door zes eeuwen en van ons weer gescheiden door negen eeuwen. Door het ritme der tijden heen spreekt de innerlijke rust van deze regels ons nog aan. ⁹⁾

Eén probleem doemt op na deze globaal-vergelijkende beschouwing van het norm-gerichte denken. In de ontwikkeling van dit denken is een historische evolutie te bespeuren. Verschillende aspecten van wat als norm gedacht en gevonden werd hebben achtereenvolgens gestalte gekregen. Zo hebben verschillende stromingen, als yin-yang-filosofie, taoïsme, confucianisme, legalisme, ch'an-boeddhisme, neo-confucianisme, zich gepresenteerd. Het probleem is dit: in hoeverre blijft dat, wat in historische tijden als norm gegolden heeft, nu nog geldig? Heeft het waarachtig menselijke bv., dat in de confuciaanse deugden tot uitdrukking gebracht is, voor de mens van nu zijn normatief karakter behouden? De norm als onmiddellijke bestemming, in de concrete historische situatie immanent aanwezig, kan niet zonder meer worden verabsoluteerd. Iedere nieuwe situatie eist weer zijn nieuwe norm-realisatie. Studie van het verleden heeft alleen een opvoedende waarde. Verstarring van het normale denken door de blinde aanvaarding van traditionele autoriteit miskent het wezenlijke van de verandering en vernieuwing.

In recente tijden moest deze verstarring in het chinese denken creatief doorbroken worden. Het neo-confucianisme heeft in een krampachtig pogen tot zelfbehoud zich aan de „klassieken” vastgeklampt. Vele malen heeft het chinese denken inspiratie geput uit vreemde ideeën en nieuwe gedachten geassimileerd. In de lijn van de dialektische ontwikkeling is er ook nu een tendens om het oude radicaal overboord te gooien en door iets heel anders te vervangen. Het bewuste wijsgerige denken heeft in China aan de basis gestaan van heel het maatschappelijke en culturele leven. De noodzaak van een hernieuwde oriëntatie moest een titanische worsteling juist onder de wijsgerige denkers teweeg brengen. ¹⁰⁾

Het is interessant op te merken, hoe in deze recente ontwikkeling, ofschoon de inhoud van het chinese denken vernieuwd werd, het typisch normale karakter van dit denken toch behouden is gebleven. De klassieken hebben als inspiratiebron grotendeels afgedaan. Die inspiratie zoekt men elders: in westerse wijsgerige stromingen, en in de praktijk van een nieuwe levensstijl. Uit die westerse stromingen werd bewust een keus gemaakt. De stromingen, die door hun norm-gericht karakter verwantschap vertonen met het chinese denken, hebben makkelijker ingang gevonden. Het is in dit licht bezien niet verwonderlijk, dat juist het Amerikaanse pragmatisme en het russische marxisme gunstig zijn ontvangen. ¹¹⁾

¹⁰⁾ Vg. J. R. Levenson, „History” and „value”, the tensions of intellectual choice in Modern China, in *Studies in Chinese thought*. Chicago University Press 1954.

¹¹⁾ Vg. Chan Wing-tsit, *Philosophies of China*, in *20th century philosophy*. New York (Philosophical Library) 1947, en O. Brière, *50 years of Chinese Philosophy*, 1898-1950. London (Allen) 1956.

De weerklank op het pragmatisme van William James en John Dewey heeft door de historische constellatie maar een korte bloei in China meegemaakt. Van beslissende betekenis is daarentegen het marxisme geworden. De filosofie van Marx neemt in de geschiedenis van het westerse denken een merkwaardige, uitzonderlijke plaats in. Vergelijken we Hegel en Marx, dan zien we duidelijk, hoe Hegel's dialektiek voornamelijk causaal gedacht is, terwijl Marx' dialektiek vooral normaal bedoeld is. Marx' causale verklaringen en profetische extrapolaties van bepaalde sociaal-economische verschijnselen hebben in menig opzicht gefaald. Maar zijn poging om uit de filosofie norm-realiserend de politiek-sociale werkelijkheid te veranderen heeft voortdurend aan geldigheid gewonnen. Deze geldigheid van Marx' normale denken is een machtige werkelijkheid van wereld-beslissende omvang gebleken.

Aan die realisatie hebben ook chinese denkers het hunne bijgedragen. Over het wezen van de dialektiek hebben de chinezen eeuwen lang nagedacht. Wanneer Mao Tse-toeng in zijn verschillende verhandelingen over „contradicties” de marxistische dialektiek toepast, zet hij daarmee alleen maar een bestaande traditie in andere vorm voort.¹²⁾ „De wet van de eenheid der tegendelen is een fundamentele wet in het universum”, aldus Mao. „Deze wet werkt overal, in de natuur, in de menselijke maatschappij, en in het menselijke denken. Tegenstellingen in contradictie verenigen zowel als weerstreven elkaar, en dwingen aldus alle dingen tot beweging en verandering. Zonder contradicties is geen vooruitgang mogelijk. In en door het proces van de dialektische ontwikkeling vervullen wij onze noodzakelijke opdracht”.

Mao hanteert deze dialektiek als een geboren strateeg. Hij onderscheidt twee soorten contradicties: de onverzoenlijke, antagonistische tegenstelling tussen „ons” en „onze vijand”, en de niet-antagonistische, door dialoog en overreding op te lossen tegenstellingen binnen het volk. In zijn politiek van „Laat honderd bloemen bloeien en honderd scholen met elkaar wedijveren” gebruikt hij bewust de innerlijke contradicties om des te scherper te laten onderscheiden en scheiden, des te duidelijker de tegenstellingen in elkaar te laten weerspiegelen, en uit het proces van dialektische spiegeling het „communistiche koren” van het „reactionaire kaf” te laten scheiden. De onverzoenlijke tegenstelling tussen „ons” en „onze vijand” zorgt er intussen voor, dat de innerlijke contradicties weer binnen een overkoepelende eenheid blijven samengebundeld. Het „imperialistische kapitalisme van de Verenigde Staten en hun trawanten” fungeert dan als de welkome boeman om de eenheid in eigen gelederen te versterken.

De betekenis van norm-realisatie wordt in de vijfjarenplannen en twaalfjarenplannen nog eens extra onderstreept. Die norm is immanent in de historische situatie gegeven, in de noodzaak tot modernisering, indus-

¹²⁾ Mao Tse-tung, *On contradiction*, in *Selected Works*, Vol. 2. London (Lawrence and Wishart) 1954.

Mao Tse-tung, *On the correct handling of contradictions among the people*. Peking (Foreign languages press) July 1957.

J. R. Levenson, *Confucian China and its modern fate. The problem of intellectual continuity*. London (Routledge) 1958.

H. G. Callis, *China, Confucianist and communist*. New York (Holt) 1959.

trialisering en mechanisering begrepen, in het verlangen van de massa naar verzekering van een leefbaar welvaartspeil tot uitdrukking gebracht. We zien de norm-realisatie nu op gang op een gigantische kollektieve schaal. Zwaar drukt de kollektivisering op de menselijke verhoudingen. Hoe deze kollektieve leefwijze door het volk als geheel ondervonden wordt kunnen we van buiten af moeilijk beoordelen. Individualistische naturen weten, dat in het culturele verleden de vrijheid van eigen norm-realisatie als iets waardevols werd gecultiveerd. Maar ook in dit culturele verleden werd individualisme toch telkens weer getemperd en gecompenseerd door kollektieve realisering. De sociale werkelijkheid is bezig te veranderen. Of de menselijke normen daarmee in overeenstemming zullen veranderen is een vraag, die alleen de toekomst ons kan beantwoorden.

BOEKBESPREKING

Martin Luther King, *Rosa stond niet op... Geweldloze opstand in Montgomery*, Arnhem, 1950 (prijs f 7,90).

Wij zullen eraan moeten wennen, dat in de tweede helft van deze Twintigste Eeuw de historische plaatsnamen niet meer in Europa liggen. Montgomery in Alabama is wel niet zo bekend als Little Rock, Sharpeville of b.v. Dien Bien Phoe, maar in de kronieken van deze eeuw zal het zeker een plaats innemen en een eervolle.

Men heeft als Westers historicus wel even enige aarzeling te overwinnen, als men de schrijver van dit boek, Ds. Martin Luther King, maandag 5 december 1955 tot een historische dag ziet uitroepen. Maar spoedig moet men zijn skepsis opzij zetten. Dit was een „dag der dagen”, en niet voor de negers van Montgomery alleen.

Die maandag begon een merkwaardige proteststaking, die alleen in sommige hoogtepunten van de vroege arbeidersbeweging haar weerga zou kunnen vinden. Vijftigduizend negers in Montgomery boycotten vanaf die dag de autobussen, waarmee zij naar hun werk of andere bezigheden plachten te worden vervoerd uit protest om de bejegening, één hunner, mevrouw Rosa Sparks, vijf dagen eerder aangedaan. Deze vrouw had, toen zij doodmoes na een zware dagtaak in de bus huiswaarts keerde, geweigerd voor een blanke op te staan en was daarop in hechtenis genomen. En uit protest daartegen waren 50.000 negers bereid, zoals de schr. vertelt, „vermoeide voeten in de plaats te stellen van vermoeide zielen en in de straten van Montgomery te blijven lopen tot de muren der segregatie door de macht der rechtvaardigheid zouden zijn omgehaald”. Uitvoerig, voor ons gevoel misschien met enige naïeveteit, wijdt de schr., die zelf tot leider van deze proteststaking gekozen werd, uit over de vraag, waarom juist toen en daar deze symbolische gebeurtenis zich afspeelde. Maar al kunnen wij hem op zijn uiteindelijke verwijzing naar een goddelijk ingrijpen niet volgen, begrip ervoor kan men ook als „ongelovige” voor zulk een interpre-

tatie hebben. Want een wonderlijke speling van het lot was het toch wel, dat Montgomery, waar in 1861 Jefferson Davis zijn ambtseed had afgelegd op de zich, wegens de slavenkwestie van het noorden afscheidende, zuidelijke Confederatie, dat in ditzelfde Montgomery bijna een eeuw later een strijd werd aangeboden voor de gelijkgerechtigdheid van hen, wier lot toen reeds de inzet van vier jaar burgerstrijd was geweest. „Montgomery, de bakermat van de Confederatie verandert in Montgomery, de bakermat van vrijheid en rechtvaardigheid” — kan men ds. King die juichtoon kwalijk nemen? Te minder, waar zijn kroniek overigens sober en bescheiden genoeg is. Waarvan zij echter wel getuigt, is het geestelijk niveau, waarop deze strijd werd gevoerd, althans van de zijde der negers. En van de scheppende kracht, die een strijd voor recht en vrijheid altijd weer in mensen weet op te roepen en waarvan dit boek wel een bijzonder overtuigend bewijs is.

Dit boek is meer dan een kroniek. Het geeft inzicht en begrip tot een van de kernkwesties, waarom onze hele wereld in dit bestek draait. Het bevat wijsheid, waarvan die hele wereld profijt kan trekken. En het geeft misschien zelfs een vleugje hoop, waaraan zij zich voor de toekomst op kan richten.

Wat hier, in vaak eenvoudige bewoordingen, maar op grond van een aangrijpende ervaring, aan het licht treedt, is het probleem van de rasserverhouding, het merkteken van onze era. Wat voor ons — tot dusver althans! — waarneming is, uit de verte, is daar gloedwarme ervaring aan de lijve. Zoals ieder vader of moeder zijn kind de harde werkelijkheid van het leven onder ogen moet brengen, vertelt King, zo moeten negerouders eenmaal hun kroost op de hoogte brengen van „de feiten der segregatie”. En als ieder negerkind kreeg ook hij aan het slot van deze bittere levensles van zijn moeder de woorden te horen: „Jij bent niets minder dan een ander”. Maar hij zou spoedig genoeg ervaren, hoe daarover ook heel anders werd gedacht!

Dit boek is zonder haat en zelfs zon-

der veel bitterheid. Het toont met name ook begrip voor de moeilijkheden der blanken en geeft de goeden onder hen het volle pond, zoals die Inter-raciale Burgerraad, spoedig Raad voor menselijke betrekkingen, van gemengde samenstelling, die daar in Montgomery een oase van eenvoudige humaniteit vormde en althans een kanaal, om de verbinding der rassen open te houden. „De mensen haten elkander dikwijls, omdat zij elkander vrezen; zij vrezen elkander omdat zij elkaar niet kennen; zij kennen elkander niet omdat zij nooit contact met elkaar hebben en zij kunnen geen contact krijgen omdat zij van elkander gescheiden zijn”. Kan men korter en raker, dan in deze enkele zinnen, de vicieuze cirkel der apartheid aanduiden?

In Montgomery hebben 50.000 negers, gesteund door een kleine groep blanken, met in de rug de uitspraak van het Hooggerechtshof van 17 mei 1954 tegen de rassenscheiding op de scholen, datzelfde Hof, dat ook op een beslissend moment de boycot te hulp zou komen, die vicieuze cirkel pogen te doorbreken. Niet met geweld, niet met hun handen, maar met hun voeten en met hun harten. Met trots vertelt King, hoe zijn mensen een auto-pool in elkaar zetten, om te zorgen, dat de 17.500 negers, die vast tweemaal daags naar en van hun werk vervoerd werden, niet te voet behoeften te gaan. Maar dat gelukte natuurlijk niet direct en niet in alle gevallen en tallozen hebben meer dan een jaar lang, dag in dag uit, wel twaalf mijl per dag gelopen, naar werk en weer naar huis terug. Voor velen had dit lopen zulk een symbolische betekenis, dat zij zelfs een *lift* versmaadden, zoals die oude vrouw, die op de uitnodiging van een welwillend chauffeur antwoordde: „Ik loop niet voor mij zelf, ik loop voor mijn kinderen en mijn kleinkinderen.” En verder ging zij, te voet naar huis”.

Zo zit dit relaas vol met ontroerende momenten. Men doet echter beter het zelf te lezen. Hier zij enkel nog op een paar principiële aspecten gewezen.

Deze proteststaking, die meer dan een jaar geduurd heeft, was tevens een voorbeeld van geweldloosheid. Ds. King gaat daar, begrijpelijk, diep op in. Wat hij bovenal, uiteraard aan de hand van de grote voorbeelden,

Gandhi voorop, en de rijke literatuur, uiteenzet is, hoezeer deze geweldloosheid meer is dan een methode, hoe zij is, of althans worden moet, een levenshouding. Maar, in strijd met zulke gezaghebbende interpretaties als b.v. van de bekende Amerik. theoloog Reinhold Niebuhr, geen passieve, doch een actieve levenshouding. Wat ds. King voor de Amerikaanse negers predikt is een „strijdvaardige geweldloze massabeweging”, waarin alle drie elementen onmisbaar zijn. Daar ligt voor hem de weg naar integratie, naar gemeenschap met de blanken.

Men moet erkennen, dat de ervaringen in Montgomery ds. King enig recht op die verwachting geven. Wat deze 50.000 negers, die een volkomen willekeurige dwarsdoorsnee door de samenleving vormden, presteerden, tegen de machten der duisternis, die provocatorisch genoeg waren (bomaanslagen, kuiperijen, Ku Klux Klan etc.), doet stellig niet onder voor wat uit de praktijk der boven-gewelddadige actie in India bekend is. Maar zal het élan, de bewogenheid, de spontaniteit van zulk een eerste poging zich steeds, altijd weer, want de strijd staat nog pas aan een begin, ook in Montgomery, herhalen? Ook als het om subtieler zaken gaat, ook wanneer men minder zeker is van zijn zaak en ook wanneer er nog zwaarder offers gevraagd worden? Of zullen dan ook aan die kant de zwakke broeders, de halven, hetzij naar de kant der berusting, hetzij naar de kant van het geweld, hoe langer hoe zwaarder wegen? Vooral ook als de wetten der organisatie, op zichzelf onmisbaar, vooral bij een „massabeweging”, hun gewicht, hun dodelijke zwaarte in de schaal gaan leggen?

Het was in Montgomery behalve een strijd met de voeten, ook een met de harten en geesten. Daarbij is het ook voor de „ongelovige” opvallend en onloochenbaar, hoezeer in dit alles de functie van het Christendom een rol speelde. Hier bleek werkelijk op de kritieke momenten, die zich in zulk een actie telkens voordoen, de psychische macht van het gemeenschappelijk gedeelde geloof met die rijke symboliek, waarvan speciaal het geloofsleven der negers zo doordrongen is, bergen te kunnen verzetten. Alleen mag men ook constateren, dat het hem wellicht toch meer in de gesteldheid van de dragers van dat

geloof zat, dan in de intrinsieke waarde daarvan. Want, en ds. King komt er rond voor uit, bij de blanken is er van de verzoenende werking van ditzelfde Christelijke geloof bitter weinig meer te merken. Met bitterheid constateert deze neger-predikant, dat het „meest gesegregeerde tijdstip in christelijk Amerika op zondagochtend valt, om 11 uur, het tijdstip waarop tallozen zijn opgestaan om te zingen: „In Christus is er geen Oost en West” — want de meeste kerken houden zich, althans in de Zuidelijke staten, aan de apartheid! Zoals ook de meest gesegregeerde school van de week is de zondagschool!”

Ds. King heeft de Kerk in Amerika heel wat te verwijten, evenals de andere grote lichamen en machten in de samenleving: regering, vakbeweging, vooral de plaatselijke, en zoveel meer. Ook, ja, juist omdat en wanneer zij van goeden wille zijn. Want, zo betoogt ds. King: goede wil is niet genoeg, als men er niet de wil tot strijd achter zet. In dat grote dilemma voor de Amerikaanse wereld en voor de hele wereld met haar, is er voor halfheid, laksheid en onverschilligheid geen plaats: evenmin bij de blanken als bij de negers. Welnu, op grond van de ervaringen van Montgomery, aangevuld met Little Rock en alreeds zoveel plaatsen meer, mag men de negers, althans in Amerika, enig crediet geven, dat zij tijdig de ernst van het dilemma in voldoende getale zullen beseffen en er naar handelen. Misschien in Zuid-Afrika niet minder. In de Congo ligt het anders, evenals in zulke gebieden als van de Mau Mau. Maar bovenal: hoe ligt het bij de blanken? Niet alleen bij de segregationisten,

de apartheidsfanatici. Maar bij de overgrote massa, die niet verder ziet dan zijn min of meer, voor korter of langer duur beveiligde, engere levenskring?

Het is, laat ons eerlijk zijn, met enige jaloezie, en ook met enige huiver, wanneer wij bij King aan het slot van diens profetisch getuigenis lezen, hoe hij dit een groots moment voor de neger acht, een uitdaging der geschiedenis, zoals Toynbee trouwens veronderstelde, dat daartoe de negers wel eens uitverkoren zouden kunnen zijn. „Het is”, schrijft King, „zelfs niet onmogelijk dat de neger in zijn trouw aan de geweldloosheid een uitdaging zal vormen voor de naties van de wereld om ernstig te zoeken naar een alternatief voor oorlog en vernietiging.... In deze tijd ligt de keuze niet langer tussen geweld en geweldloosheid. Het gaat om geweldloosheid of non-existentie. Misschien doet God in de neger een beroep op deze eeuw — een eeuw die snel haar noodlot tegemoet gaat”.

Ook de Humanist zal iets kunnen meevoelen van het pathos, maar ook van het ethos, waarvan zulk een profetie getuigt. Al zal hij, die zich niet meer zo gedurig op de kentering der tijden voelt staan, ja zich tegen dit Kairos-besef te weer stelt, wellicht uit lijfsbehoud, zich niet zo spoedig aan de meeslepende macht daarvan overgeven, geheel voorbijgaan aan deze boodschap kan ook hij niet. Vooral wanneer zij voortkomt uit het centrum van een strijd, die in de kern gaat, om wat ook voor hem de diepste inhoud van eigen levensovertuiging is: de vrijheid en de waardigheid van de mens.

B. W. SCHAPER

PERSONALIA

J. P. VAN PRAAG, geb. 1911 te Amsterdam. Studeerde aan de Gem. Universiteit aldaar nederlands en geschiedenis. Leraar, later conrector van het gem. lyceum te Dordrecht. Sedert 1954 lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. Voorzitter van het Humanistisch Verbond (sinds 1946) en van de International Humanist and Ethical Union (sinds 1952). Publiceerde op historisch, letterkundig en humanistisch gebied artikelen, brochures en boeken.

DR. B. W. SCHAPER, wetenschapp. hoofdambtenaar en docent in de Algemene Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Voorheen: redacteur-buitenland bij het dagblad Het Volk, in en na de oorlog bij Vrij Nederland; leraar aan het Vossiusgymnasium te Amsterdam. Promoveerde in 1953 te Leiden op „Albert Thomas, 30 jaar sociaal reformisme”, in 1959 in een franse vertaling verschenen. Lid van het H.B. van het Humanistisch Verbond.

